

IDA-VIRUMAA PÄRANDKULTUURIST

Autorid: Anneli Bobrov (lk. 25–32, 129–136), Jaak Holtsmann (75–80, 99–104),
Helmi Kaljurand (13–22, 139–148, 163–182), Tiit Kangur 67–72), Enn Käiss
(83–88, 119–126), Margus Leben (151–160), Ardi Molodov (53–64), Tiit Mägi
(91–96), Kaarin Oras (25–32, 129–136), Margus Paas (35–40), Diana Torn (43–50),
Annes Vääk (107–116).

Forod: Jaak Holtsmann, Helmi Kaljurand, Ahto Kangur, Tiit Kangur, Jürgen Kusmin,
Enn Käiss, Margus Leben, Ardi Molodov, Tiit Mägi, Margus Paas, Ott Penek, Jüri Pere,
Diana Torn, Annes Vääk.

Projektijuht: Vaike Pommer

Keeletoimetaja: Krista Kumberg

Konsultant: Tõnno Jonuks

Küljendus: Eesti Loodusfoto

Aluskaardiks on digitaalne baaskaart (M 1:50 000). Autoriõigus: Maa-Amet

Asukoha koordinaadid: L-Est

Objekti kood: Pärandkultuuri objektide register

© Autorid, 2010

ISBN 978-9949-460-01-4

Raamat on mõeldud tasuta levitamiseks

Projekti finantseeritakse Euroopa Regionaalarengu Fondist (ERDF) ning seda
teostatakse Lõuna-Soome ja Eesti INTERREG IVa programmi raames.

Raamatu koostamist on rahastanud:

SISEMINISTEERIUM

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL DEVELOPMENT FUND
INVESTING IN YOUR FUTURE

CENTRAL BALTIC
INTERREG IV A
PROGRAMME
2007–2013

IDA-VIRUMAA PÄRANDKULTUURIST

NARVA — 2010

SISUKORD

EESSÕNA 6

PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST 8

ALAJÕE VALD	13	LOHUSUU VALD	91
ASERI VALD	25	LÜGANUSE VALD	99
AVINURME VALD	35	MAIDLA VALD	107
IISAKU VALD	43	MÄETAGUSE VALD	119
ILLUKA VALD	53	SONDA VALD	129
JÕHVI VALD	67	TOILA VALD	139
KOHTLA VALD	78	TUDULINNA VALD	151
KOHTLA-NÕMME VALD	83	VAIVARA VALD	163

EESSÕNA

Viimastel aastakümnetel on rahvusvaheline looduskaitse liigikaitse kõrval nägemas maastike kui tervikute ning inimõjuliste alade olulisust. Samasugune muutus on leidnud aset ka muinsuskaitstes. Võimu- eliidi väärtuste kõrval on hakatud pidama säilitamis- vääreks põlisrahvaste ja traditsiooniliste kogukon- dade väärtusi; objektikeskse kaitse kõrvale ilmunud maastiku- ning mentaliteedikeskne.

Meie looduskaitseloos on loodus ja kultuur olnud ühendatud algusaegadest saati. Meenutagem Gustav Vilbastet, Eesti esimest looduskaitseinspek- torit, kes oli ühtlasi innukas kodu-uuri ja kohali- ku rahvaluule ning rahvapärimuse talletaja. Meie rahvuspargid hoiavad maastiku järjepidevust koos selle loodus- ja kultuuriväärtustega, inimest ökosüs- teemi osana. Lahemaa rahvuspargi üks asutaja Edgar Tõnurist kirjutas järgmist: „Rahvuspark peab suutma veenda kõiki ja igaüht, kes ükskõik millal Lahemaal kõnnivad, et midagi neist aegadest, kust pärinevad siinsed iidseid kivilimed, rannakülad, kivised põllud ja kadakased karjamaad ning suitsutared, elab ja kes-

tab edasi meis ja järeltulevates põlvedes.“ (Eesti Loo- dus 11/1972, 648). Pärandkultuuri inventuur kannab samalaadset suhtumist ja järjepidevuse tunnetust meie lähikümbrusesse – kodumaastikule, kodumetsa.

Eesti looduskaitsemõtte üks suurnimesid, Jaan Eilart, ütles aastal 1976 välja antud raamatus Ini- mene, ökosüsteem, kultuur: „Kodu-uurimises väljen- dub põlvkondade pidevus, väärtuste kandumine ajast aega. Need paikkonna erijooned, mida kodu-uuri- mine kokku võtab ja kättesaadavaks teeb, aitavadki säilitada selle koha nägu, uuenenuna ja muudetuna, kuid selle koduses kordumatuses“. Pärandkultuuri inventuuri jõud ja potentsiaal on just konkreetsele paikkonnale eriomase väärtustamises kohalike el- anike, järjepidevuse kandjate, kaudu. Ümbritseva hoid- mine algab märkamisest.

Virumaale on inimesed jätnud märke juba väga ammustest aegadest, varasemaiks näiteks Kunda kultuur või teadaolevalt ühed varasemad adrajäljed Eestimaa Ilumäe külas. Siinsetele maastikele on sõjad jätnud vagusid ja nõukogudeaegne inimtegevus

väga drastilisi haavu. Inimtegevuse jäljed maastikus on põlvkonna mälus konkreetsete nimede ning sündmustega seotud. Pärandkultuuri raamatus olevad kirjeldused paikadest on just selle tõttu väga tänuväärne lugemismaterjal, et toob esile põlvkonnamälus olevad kodukandi tähtsad paigad ja nendega seotud lood. Kultuur kestab mäletamise kaudu.

Et meie omakultuuri märgid püsiksid, peaksid nad olema teada, veel parem kasutuses; ideaalis peaks säilima ka piirkonna traditsioonilise keskkonnakasutusega seotud elulaad. Kas globaliseerivas valglinnastuvas ühiskonnas seda taga nõuda on liiast? Viimasel ajal on meie kohalik kultuuripärand ja traditsioonid eksponeeritud pigem turismitoote funktsioonis. Mis tulevik toob, seda me ei tea. Selle kõrval,

et uusi säästlikke keskkonnasõbralikke tehnoloogiaid leiutada ja luua, on mõistlik ka vanu traditsioonilise elulaadiga seotud teadmisi, tavaid ja töövõtteid meeles hoida. Mis praegu tundub anakronism, võib tulevikus jälle väga vajalik olla. Kui me väärtustame teadmist meie eellaste tegemistest, säilitame me seeläbi ka iseenda järjepidevust ja sidet selle maaga. Pärandkultuuri inventuuri tähtsus seisneb just selle sideme väärtustamises.

Püsivust pärandkultuuri hoidjatele!

Jaak Jürgenson,

Keskkonnaameti Viru regiooni juhataja

Ave Paulus,

Keskkonnaameti Viru regiooni
kultuuripärandi spetsialist

PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST

Eesti maapiirkondade asustusskeem püsis peaaegu muutumatuna muinasajast kuni 18. sajandi lõpuni. Vähe muutusid ka elamiskultuur ja selle maastikus nähtavad märgid, mida me nüüd nimetame pärandkultuuri märkideks. Just 19. saj tõi kaasa suuri muutusi: talupoegade uus seisuslik kord, uued talud ja külad, elanikkonna arvu kasv, industrialiseerimise algus, mis on jätnud oma jälje ka maastikku.

Inimtegevuse tagajärjel ühed märgid tekkisid ja teised kadusid: mets aletati põlluks, puhkama jäetud põld muutus karjamaaks. Kuigi asukohad vaheldusid, olid need märgid siiski kuskil olemas – inimelamud ja nende juurde kuuluvad kõrvalhooned, kaevud, kiviaiad ümber põllulappide, teerajad põliskülade vahel ja taliteed üle rabade.

Nüüd enam nii ei ole. Maastike muutumine toimub nii kiiresti, et see on märgatav juba ühe inimpõlve kestel. Teistsugusel ja pidevalt muutuv alukultuuril on teistsugused märgid. Ja vanad märgid ei vaheta asukohta, vaid hävivad.

Tabavalt kirjeldab seda protsessi üks Eesti tun-

nustatumaid geograafe-maastikuteadlasi Hannes Palang: „Heal juhul kolivad kohad mällu. Keegi mäletab, kogub pilte ja mälestusi, tassib lapselapsi kohale kuni jaksab. Kuid mingil hetkel mäletaja kaob ja kaob ka koht, seekord mälust. Ja nii ongi kohast saanud loodus.“ (Eesti Loodus, 3, 2006, 158).

Koduloolased, olgu nad siis uurijad või retkejuhid-loodusevahendajad, ongi selline omapärane kiht ühiskonnas, kes tahaksid väga, et Eesti maastik ei muutuks nii kiiresti ja jäägitult tegevusareenist lamedaks pildiks (H. Palangu väljend samas).

On ju meeliülendav, kui tunned maastikus liikudes, et oled osaline selles muutumises, üks järjepidevuse kandjatest. See tunne vist ongi kultuuriline side loodusega. Sel juhul saabki maastikku käsitleda igapäevase elu areenina. Kui seda tunnet ei ole, siis vaatlemegi maastikku kui pilti. Kumb viis on sisukam, tunda oma juuri paikkonnas või vaadata ja hinnata ümbritsevat tema ilu järgi?

Viimasel ajal on palju arutletud oma juurte üle. Pärandkultuuri märkide teadvustamine maastikus

ongi üks osa oma juurte otsimise protsessis. Need on ainsad käegakatsutavad märgid meie sidemetest läinud põlvkondadega. Kas on seda üldse vaja edukaks eluks ja rahuloluks? Vist ikka on. Ega muidu paljud taasta oma maakodu esialgsel kujul: puhastatakse kiviraketega kaev, kuigi vesi tuleb puurkaevust torusid pidi, laotakse üles kivikeldri võlv ja pannakse uus sepishingedega uks, kuigi talvetagavarasid hoitakse ammu sügavkülmikus. Samal põhjusel on puisniitudele jälle tekkinud palkküünid, kuigi heina sinna talveks ei veeta. Jälle kerkivad kiviaedade read kunagise karjamaa ja põllu piirile.

Paljud teevad seda enda jaoks, kuid ei keela teistelgi vaadata, tuntakse uhkust ja rahuldust oma põlistest sidemetest siin elanutega. Vana hoitakse ja taastatakse ka taluturismi arendamiseks, linnainimestele maaelu tutvustamiseks.

Ilmselt tuntakse hingelist vajadust säilitada eellaste tehtut. Inimesed jõuavad nii lähemale oma juurte saladustele. Väidab ju ka tuntud visionäär Aare Kasemets, et juurteta kultuur on hääbuv kultuur ja keegi peale meie endi ei oska meie rahvuskultuuri väärtustada ega suuda seda säilitada (Eesti 21. sajandil. 148–155).

Jõuamegi küsimuse juurde, kuidas saaksid inimesed aru, et pärandkultuuri objektide säilitamine aitab

oma juurte juurde teed leida, hingelist tasakaalu luua? Kuidas mõistaksid võimalikult paljud oma osa ajastu elamiskultuuri väljakujunemises ja tunneksid vastutust selle järjepidevuse edasikandumise eest?

Pärast II maailmasõda kerkis lagunevate, segunevate ja pidevalt muutuva sotsiaalse koosseisuga kogukondade stabiilsuse probleem üles ka Põhja-maades, kus seoses tööstuse plahvatusliku arenguga algas, nagu mujalgi, linnastumisprotsess. Juba ligi nelikümmend aastat tagasi hakati Rootsis inventeerima peamiselt inimestest tühjenenud metsaaladel leiduvaid pärandkultuuri objekte – inimtegevuse jälgi maastikus. Nüüd on see tegevus seadustatud ja seda teevad kultuuriliselt ja ajalooliselt motiveeritud koduloourijad koostöös keskkonna- ja muinsusametitega.

Seadustega ei ole aga reguleeritud selle nn riiklikult mittekaitstava pärandkultuuri objektide kaitsmine hävimise eest. Ja seda ei kavatsetagi teha. Metsamaadel on need objektid kaitstud kaudselt – ilma nende hoidmise ja säilitamise kohustuse võtmiseta ei ole metsaomanikul, olgu selleks siis riik või eraomanik, võimalik oma metsi sertifitseerida.

Tuhandete väiksemate maaomanike puhul on aastakümnete jooksul jõutud arusaamisele, et parim

viis säilitada eelmistelt põlvkondadelt päritud kultuurimärke on omanikukaitse. Seda sõna ei taheta eriti kasutada, kuna sõna kaitse viitab ilmselt mingile ohule väljastpoolt. Parem on rääkida omanikuhoiust, sest see on igale maaomanikule loomupärane – hoida väärtusi, mis paiknevad tema maal. Selleks selgitatakse igale maaomanikule, kelle maal on tähelepanuväärseid pärandkultuuriobjekte – vana verstatulp, ruunikivi, keskaegne ratsatee, sajandivanune karjajootmiskaev ja palju muud, nende objektide kasutusvaldkonda, ajalugu ning kultuurilist seost tänapäevaga.

Enamik maaomanikke väärtustab neid objekte, kuna need tõstavad tema omandi väärtust. Sellega kaasneb tavaliselt ka enesehinnangu tõus. Maaomanike koostöö tulemusena, kui näiteks seatakse eesmärgiks turistide arvukuse suurendamist piirkonnas, võib saavutada paikkonna maine märgatavat tõusu. Kui see seatakse eesmärgiks, tuleb luua kohapealne teavitussüsteem – trükised, viidad, matkarajad. Rootsi kogemused näitavad, et kui maaomanik on kultuurilembene ja tunneb oma maal oleva pärandkultuuriobjekti lugu, on see objekt parimal viisil kaitstud.

Sel juhul ei juhtu ehk enam asju mida meil veel kahjuks ette tuleb – rehielamu lammutatakse küttepuu-

deks, koldega kerisahjust saab kiviktaimla, lubjaahi veetakse ehitusaluseks täiteks, sajanditevanune kiviaed lükatakse mõne puukoorma väljaveoks maatasa.

Pärandkultuuri objektide inventuur ongi teabe kogumine ja esitamine kindla metoodika alusel. Andmed on kogutud teemast huvitatud ja vajaliku koolituse saanud inimeste poolt ning avaldatud Internetis pärandkultuuri kaardirakenduses aadressil xgis.maaamet.ee. Pärandkultuuri objektide inventuuri ei saa mõista ühekordse tegevusena, kirjeldatud on vaid tähelepanuväärsem valim, mida tulevikus on võimalik täiendada. Järjepidev peab olema ka omanike teavitamine ja nende nõustamine pärandkultuuriga seotud tegevustes. Kes saaks seda paremini teha kui piirkonna ja kohalike elanikega tuttav pärandkultuuri inventeerija?

Huvi pärandkultuuri vastu ja tahe neid objekte hoida ei saa tekkida käskude ja keeldudega, kuid samas ei ole reaalne ka sajaprotsendiline omaalgatus. Loodame, et siin raamatus ära toodud valik aitab kaasa kultuurilooliselt kõnekate objektide säilimisele meie mälus. Sellega vältime kodumaastiku muutmist ühekihiliseks pildiks.

Lembitu Tarang, projekti konsultant

- 1 Pällu vesiveski
- 2 Pakktee
- 3 Peipsi jääpüügi elamu
- 4 Keetsemani skeet
- 5 Vasknarva buunid ja muuli lukk

ALAJÕE VALD

Piki Peipsi järve põhjakallast paiknev Alajõe vald on oma tunnuslauseks võtnud: „Hoiame ja töötame kauni Peipsi järve ning ümbruse nimel.“ Järv lõunast ja Alutaguse laaned ja rabad põhjast on selle piirkonna elu mõjutanud läbi ajaloo. Püsivast inimasustusest annab tunnistust ka piirkonna rikkalik pärandkultuur.

PÄLLU VESIVESKI

Alajõe külast poolteist kilomeetrit lisaku poole (endises Taga-Potsiku asunduses) asub algselt Potsiku mõisale kuulunud tootmiskompleks.

1931. aastal eraldati kompleks mõisast ning müüdi August Pällule. Kasutuskõlblike ehituste hindamislehel võib lugeda, et müügiobjektideks olid: paekivist vundamendil pilpakatusega palkidest veskihoone, palkidest saun-sepapada, veskitöölise maja ja teised hooned.

Nimetatud hooned olid ostes alla keskmise või halvas seisus ja pole säilinud. Kuni tänase päevani on alles laut ja ait.

1931. aastal ehitas uus omanik kolmekorruselise punastest tellistest veskihoone. Peale vesiveski töötas turbiinijõul ka saekaater. Eesti Vabariigi ajal oli veskil ümberkaudsete veskilkäijate seas hea kuulsus, seal tehti head jahu. Jahvatamas käidi ka Kuremäelt. Nõukogude ajal oli kompleks metskonna valduses. Tollel perioodil lammutati puust lihtjahuveski ning veski juures olev rehealune, asendati ka puust tamm. 1930. aastatel asus August Pällu ehitatud majja neli leibkonda.

Huvipakkuvate objektidena on säilinud piirikivid ning turbiinide osad veski kõrval jões.

Veskihoone ise pole praegu töökorras, tagastatud omandi peremehed plaanivad hoone renoveerida muuseumiks.

694980 / 6547959

122:VEV:001

PAKKTEE

II maailmasõja aegadest on kohalike mällu sööbinud sõjatee ehitamine Kauksist kuni Vasknarvani. Turbase pinnase tõttu ehitati tee pakkudest, ehitajateks olid Saksa trahvikompanii sõdurid, kes elasid piki Peipsi põhjarannikut paiknenud laagrites. Mäletatakse kahte laagrit Kauksis, ühte Uuskülas, kahte Katasel ja ühte Alajõel ning, selle kohta on vastukäivad andmed, ühte Karjamaal. Kompanii moodustasid peamiselt Saksamaa poolt okupeeritud alade patsifistid. Nimetati ungarlasi, tšehhe, prantslasi; karjamaalt leitud norra münt võib lasta oletada, et oli ka norrakaid.

Sõdurite barakid olid ümargused puidust sarad. Sarad asetsesid ringikujuliselt ja olid okastraadiga piiratud. Saksa ohvitserkond elas Alajõel kohalike elamutes. Staap asus Katasel Tsõganovide majas, mis oli tolle piirkonna ainuke kivimaja.

Tee ehitamiseks saeti metsast pakud. Koht oli hobusele ligipääsmatu, sellepärast vedasid sõdurid pakud seljas paika, kus sai kasutada hobutransporti. Pakud olid umbes 20 cm diameetriga ja poole meetri pikkused. Need asetati üksteise kõrvale, pakkude vahele kiiluti peenemaid tüvesid, et kindlustada tee struktuuri.

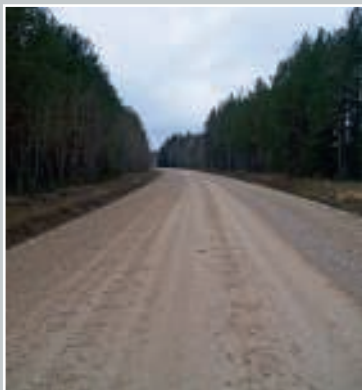
Kohalikud mäletavad sõdurite kohtlemist kui „*izdevatelstva nad plenami*“ (vangide üle irvitamist). Räägitakse, kuidas kord novembris võeti kolm 10-mehelist gruppi ja kästi lahti riietuda ning rivistuda kaelani Peipsi järve.

Kui mehed üritasid põgeneda või rikkusid distsipliini, lasti nad maha. Laibad maeti Alajõe uue surnuaiaga piirneva metsatuka alla. Eesti taasis-

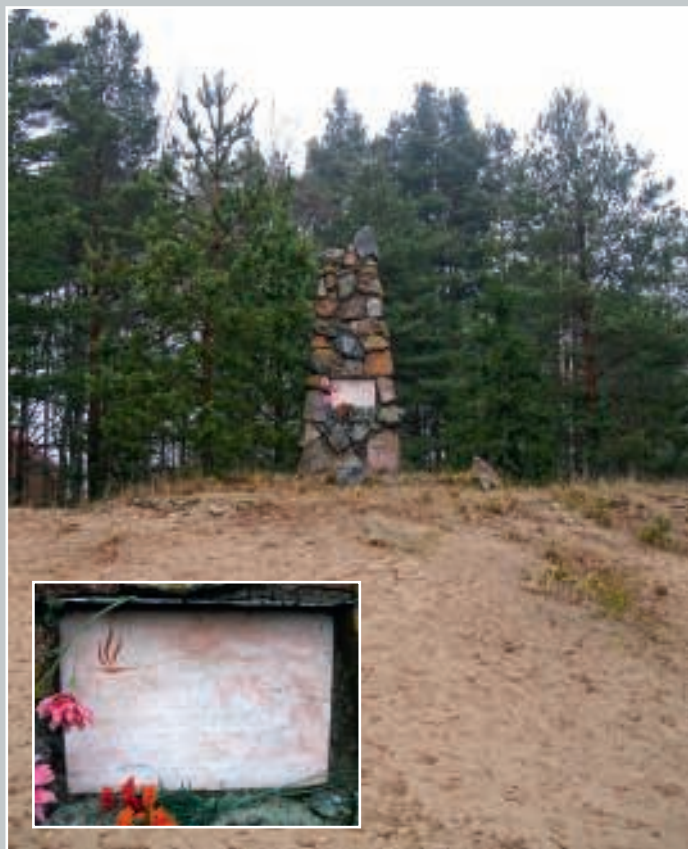
seisvumise järel kaevati säilmed üles ja maeti ümber Narva Saksa surnuaeda.

Tee ehitusse oli kaasatud ka kohalik elanikkond, kuid neile ei saanud osaks nii ränka kohtlemist kui trahvikompanii sõduritele.

Pakktee ehitus ja laagrite ümber toimunu on säilinud kohalikus mälus. Barakkide asukohad on vaieldavad. Küsimusi tekitab ka obelisk, mis on püstitatud kohalike sõnul Uuskülla endise Saksa trahvilaagri asukohta. Pakkteed ei tea keegi olevat säilinud, suuremalt jaolt on sellel praegu sile maantee. Mõningatel andmetel oli veel 1990. aastatel kevadeti, kui külmad teed kergitasid, märgata tee-ehituseks kasutatud pakke.

701049 / 6547213

122:PAT:001

PEIPSI JÄÄPÜÜGI ELAMU

Peipsi ranna kaluritraditsioonide juurde kuulus kalastamine jääl. Talvise jääpüügi tarbeks ehitati ajutised onnid, mida kutsuti *kere* ehk *keri* või venepäraselt *luup*.

Kere veeti järvejäale kalurireel või ehitati selle alla erilised jalased. Jääpüügi kohtadesse moodustusid ajutised külad, mis jäid jääle kogu talvise püügihooaja vältel. *Kered* pakkusid kaluritele varjupaika nädala kestel kuni laupäeva õhtuni, millal pöörduti tagasi randa, et käia saunas ja varuda leiba ja liha. Hobustele meisterdati purjeriidedest tuulevarjud – *sastavõ*, mis varjasis 6–7 hobust.

Otstarbeld olid *kered* sessoonsed ehitised, mis täitsid kindlat otstarvet, arhitektuuriliselt olid need väga mitmekesised. Algupäraselt, millest tuleneb ka *kere* eestikeelne või *luubi* venekeelne nimevariant, olid need puukoorega (tavaliselt kasetohuga) kaetud ehitised. *Kere* või *keres* esineb eesti murretes puukoore või niine tähenduses, sama tähendab vene keeles sõna *luup*.

19. sajandi keskel kirjeldati *kere* ehitust järgmiselt: esmalt moodustati jämedatest süllapikkustest palkidest nelinurkne alusraam. Raami igasse nurka püstitati süllapikkune piit, nende vahele asetati latid, mis ühendati rõhtlattidega, seinad ja katus kaeti puukoorega. Hilisemad kirjeldused viitavad *kerele* kui väikesele viilkatusega laudmajakesele, mille kõrgus on umbes 2–3 m ja põrandapinda 4–9 m². Erandina tuuakse välja ka Vasknarva kandi palkkered, kui hilisem tüüp. Nendel puudus põrand ja jääle laotati õlgi ning lahtisi laudu, elamu oli varustatud ukse ja ruudukujulise

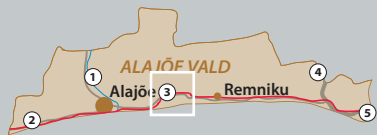
klaasaknaga, sees asus väike tulease (*patsas*), mis oli kas saviga kaetud jäätükk või telliskividest tulease, hilisemal ajal ka väike ahi, mille korsten juhiti läbi seina välja.

Ajutiste kalurionnikeste jääle vedamine on nähtavasti üsna vana tava, luupe on mainitud juba 1643. aasta Oudova aladel.

Tänapäevaks on jääpüügi eel kirjeldatud traditsioon soikunud, aga Peipsi rannakalurid mäletavad, et veel 1957. aasta talvel olid luubid jääl ja üks nendest seisab Kattase külas tänaseni. Siin kasutati luubina suitsusauna leiliruumi osa, saun demonteeriti kaheks ja jalastele asetatud leiliruum veeti hobustega kalastamiskohta.

Moora, A. Peipsimaa etnilisest ajaloost. 1965.

Mihhailov, L. Peipsimaa asulad. 2008.

690890 / 6545065

122:JKM:001

KEETSEMANI SKEET

Vasknarva ja Jaama vahel metsade keskel asus poeetilise-piibelliku nimega Keetsemani (Ketsemaania). Kanooniliselt kuulus Keetsemani skeet (hoolekande ülesannet täitev erakla) Kuremäe ehk Pühtitsa kloostriale.

Kuremäe klooster ostis selle asumitest kaugel oleva maatüki ja ehitas sinna väikese puukiriku ning elumajad nunnadele. Keetsemani skeedis leidsid oma viimase varjupaiga vanad ja haiged nunnad. Pühas vaikus, eemal asulatest said nunnad elada kloostri reeglite järgi. Põdurate nunnade eest hoolitsemine oli antud kolme keskeas nunna hoolde, kes korraldasid seal majapidamist. Jumalateenisuse läbiviimiseks sõitis kohale Jaama õigeusu kiriku preester.

Kohalkäinute mälestuste järgi elasid skeedis nunnad, kes ei suutnud enam tõusta ja palvetasid lamades oma raudvooditel, oodates taevasse minekut. Vasknarvas mäletatakse, et skeedi elanikud, kes vähegi suutsid, korjasid emakloostri tarbeks marju ning seeni. Kord aastas, Uspenski päeva palverännakul Vasknarva skeedist emakloostrisse Kuremäel, oli rännaku vahepeatus Ketsemaania, seal võõrustati sadu palverändureid.

Skeedid olid suheliselt levinud kuni 1960. aastate alguseni, mil need keelustati. Umbes sellel ajal lõpetas tegevuse ka Keetsemani skeet. Ketsemaaniale tekkis ilmalik asustus. Kirik lammutati, üks nunnade majadest kohandati haiglaks, tegutses oma arst. Haigla suleti, mõnda aega kasutas hoonet pioneerilaager, teab Andreas Haunmann.

Mihhailov, L. Peipsimaa asulad. 2008.

711196 / 6548654

122:RAV:001

VASKNARVA BUUNID JA MUULI LUKK

Kohalikud mäletavad, et suhteliselt suure elanikkonnaga Vasknarva kannatas pidevate üleujutuste all. Kevad-sügisese suurveed ujutasid üle asula tänavad, nii et kõrgvee aegu oli Vasknarvas ainukeseks liiklusvahendiks paat.

Meenutatakse 1924. aasta suurvett, mis oli ka tõukeks riigivanema K. Pätsi käskkirjaga antud korraldusele, ehitada Vasknarva muul. Tegelikult võeti ette suurem projekt, mis nägi ette mitte ainult muulide ehitust, vaid ka Peipsi veetaseme alandamist ning Narva jõe lähte väljavoolutingimuste parandamist. Sisevete Büroo alustaski 1926. aastal uurimis- ja projekteerimistöödega, projekt kinnitati ja 1929. aastal alustati ehitamist Eesti Vabariigi tollaegsetes piirides.

Süvendustöödeks toodi vajalik tehnika, millega süvendati jõesäng 10 km ulatuses. Permisküla alt jõesängist välja veetud paas ja rändrahnud kasutati kolme buuni (jõe- või merekallast uhtumise eest kaitsev tamm) ja voolu suunava 1,4 km pikkuse tammi ehitamiseks. Kive transporditi ajutisel kitsarööpmelisel raudteel, mille viimane lõik kulges Vasknarvas mööda Jaama tänavat kuni buunideni.

Permisküla juures jõe põhjas tehtav töö kandis kahte otstarvet: süvendada Narva jõge ja ammutada materjali tammi ja muuli ehituseks, sest Vasknarva ümbruses kive ei olnud. Kohalikud arvavad, et muulisüsteemi ehitustööd olid ka Vasknarva ordulinnuse müüride kahanemise üks põhjuseid. 1940. aasta sõjasündmused katkestasid töö

ja muulid ei saanudki lõplikult valmis.

Tammi ehk muuli lukuga kitsendati Narva jõe lähet, mille tulemusena voolu kiirus suurenes. Buunid olid ette nähtud keeriste tekitamiseks, seega voolu energia kustutamiseks ning vooluga kantava ainese setitamiseks, seda ülesannet nad ka täitsid.

Ehitised ise on hästi Peipsi voogudele vastu pidanud, kuid ei täida enam oma algset otstarvet, sest nende vahe on setteid täis ja vool suundub buunidest mööda, kandes setted Narva jõe sängi.

See-eest buunide vahele tekkinud roostikus on leidnud endale varju- ja pesitsuspaiga paljud linnuliigid.

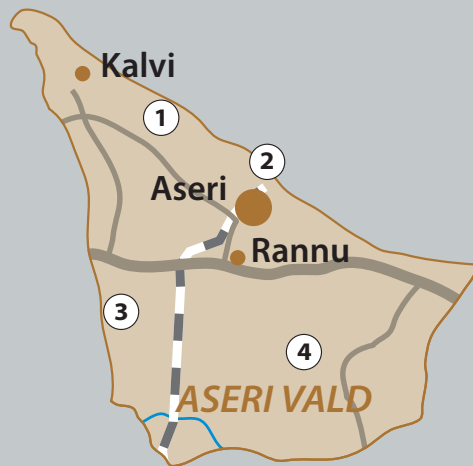

714475 / 6545625

122:EWO:001

- 1 Kunda kaev
- 2 Raudteesild Meriküla
ojal
- 3 Moonakamajad Ilastul
- 4 Pundri renditalu

ASERI VALD

Aseris tekkis savitoodete tööstus 20. saj algul, kui tööd alustas tsemenditehas Asserin, mille nimi tuleb kohalike mõisnike suguvõsast Asseried. Hiljem on kohalikku sinisavi kasutatud ka telliste ja katusekivide tootmises. Sootuks pikema ajalooga on kolm mõisasüdant – Aseri, Koogu ja Kalvi. Mõisate ajal asusid põldude vahel külad ja praegused metsaalad valla lõunaosas olid kasutusel karja- ja heinamaadena. Seega on piirkonna pärandkultuur valdavalt tööstust ja mõisamajandust kajastav. Väike vald on pärandkultuuri poolest mitmekesine.

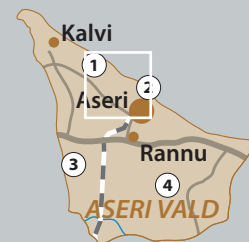

KUNDA KAEV

Aseri valla samanimelise küla heinamaal, endiste talude ja popside küla-osa piiril asub igivana kaev. Esivanemate mälestustele tuginedes jutustavad tänased eakad, et kaevu lasi külaelanike tarbeks kaevata Kalvi mõisnik ja et töö tegid ära Kundast pärit kaevumeistrid. Sellest nimigi – Kunda kaev. Elu edenedes ilmusid kaevud igasse taluõue, kuid nii selgeveeline ja põuale vastupidav pole neist ükski. Ilmselt sel põhjusel on kaev veel tänagi au sees ja hoitud.

Ehituslikult on veeandja nelinurkse põhiplaaniga ja puitraketega, mille maapaelsed osad on vahetatud. Vee võtmiseks kasutatakse lihtsat kett-vänt-ämber süsteemi.

Külas liigub legend, mille kohaselt pandud kaevu õlleodrad kotiga likku, kott läinud katki ja odraterad pudenenud kaevu põhja. Mõne päeva pärast leitud odrateri Kalamehe suust. Kalamehe suuks nimetati kaldaalust allikalist kohta, mis sai oma nime 50 m kõrgusest kaldast alla laskuva Kalamehe tee järgi. Kalamehe tee oli koht, kust käisid üles-alla nii kalaostjad, kalurid kui ka lihtsalt suplejad. See oli ka paik, kust sai jälgida kalaparvede liikumist ja merel olevatele kaluritele sellest märku anda. Ammustel aegadel nimetati niisuguseid vahimehi kallaspappideks. Varin-
gud on oma töö teinud. Kalamehe suu küll on, kuid teed enam mitte.

659968 / 6595637

154:KAE:002

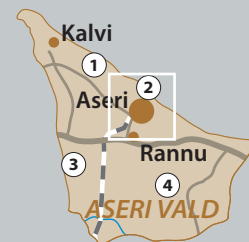
RAUDTEESILD MERIKÜLA OJAL

Aseris on sinisavi mitmesuguste toodete valmistamiseks kasutatud juba üle 100 aasta. Läbi aegade on ehitusmaterjalide tootmiseks ehitatud ja lammutatud palju erinevaid tööstushooneid. Ehitatud on mitu haruraudteed koos erinevate sildadega. Üks nendest sildadest on aga eriti kaunis ja vääriks siinkohal tutvustamist.

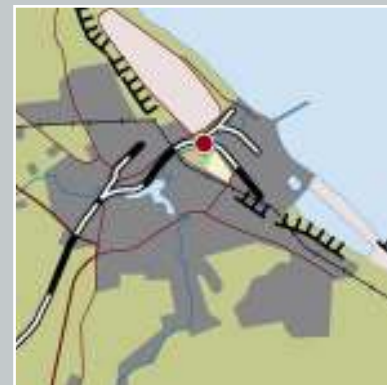
Paekivist rajatis on lummas oma võimsuse ja ehitusliku ilu poolest. Sillal on 20 m pikkune ja 4 meetrit kõrge võlvlaega tunnel, mille idaküljel kaitsevad kaarjad paeseinad nii silda ennast kui ka raudteetammi vee ja jää lammutava mõju eest. Sild on ehitatud Aseri tellisetehasesse suunduvale Sonda–Aseri raudteeharule.

Inimeste mälestuste järgi jääb silla ehitamislugu Aseri tööstusmaastikule arvatavasti II maailmasõja järgsesse keerulisse aega. Uuel võimul oli tehasega seoses lahendada hulk probleeme: Aseri tellisetehas ootas käivitamist, uus ringahi ja kuivatiplokk vajasis ehitamist, materjalide veoks oli vaja uue tehaseosani suunduvat raudteeharu. Aseris oli aastatel 1946–1953 tehase läheduses vangide töölaager, mille asukad vahetusid – alguses mehed, hiljem naised. Tehas ja vangilaager olid mõlemad piiratud mitmekordsete kõrgete traataedadega ja neid valvati vahitornidest. Isegi asulas elavad tööliselised pääsesid tehasesse tööle ja töölt koju erilubadega. Vangid elasid barakkides ja ümarates „jurtadeks“ kutsutud majades. Tehast ja vangilaagrit juhtis kapten Postnov, kes sai juhised otse Moskvast. Ilmselt viimase asjaolu tõttu on ka kirjalikud allikad lünklikud.

Seda keerulist perioodi Aseri ehitusmaterjalide tööstuse ajaloos meenutavad praegu vaid vana veetorn aastaarvuga 1948, ringahjude korsten aastaarvuga 1947, vangide saun ja arvatavasti ka kõne all olnud sild.

662782 / 6594432

154:KIS:001

MOONAKAMAJAD ILASTUL

Koogu küla ääremaadel vastu Viru-Nigula valla piiri asuvad Koogu mõisale kuulunud kahe moonakamaja varemed. Näha on veel võlvkaartega akna- ja ukseavasid, eristatavad on elukambrite ja sahvrite asemel. Elamute vahel kivirägu ja kambrites laiutavad haavad ja pajud. Aiast annavad märku õunapuu ja kirsid.

Põline külaelanik E. Reeberit kõneles vanaemalt kuulud jutu: „Kui minu vanaema oli kaheksa aastane, põles maha Ilastu kõrts. Vanaema oli sündinud 1865. a. Kõrts olevat olnud õlgkatusega palkehitis. Peale seda oligi mõisnik kõrtsi kohale need kaks moonakamaja ehitanud.“

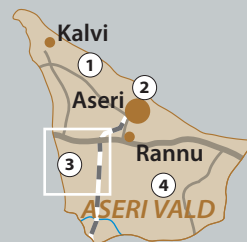
Ühe maja suuremasse elukambris rajas mõis 19. sajandi lõpuveerandil kõrtsitoa, mis tegutses Ilastu kõrtsina üle kolmekümne aasta, sest asukoht Pada–Satsu talitee ääres oli selleks sobiv.

Kahes majas kokku leidis ulualust kaheksa mõisatöölise perekondadega. Ühe pere kasutada oli köök-tuba ja sahvri, läheduses asusid ühiskasutuseks saun ja kaev. Moonamees pidi käima kuus päeva nädalas mõisas tööl. Ta võis pidada lehma; heina- ja karjamaa sai mõisast. Peale selle maksti rahapalka ja anti vilja.

Moonakate hingemaaks oli mõisnik eraldanud poole versta kaugusel soises metsas asuva lagendiku, mida kutsuti Ilastupõlluks. Tänapäeval tuntakse paika Lennuki lagedana, kuna 1930. aastatel rajas sinna kodu Anton Lennuk.

Moonakate elu iseloomustab hästi H. Reeberiti mälestustest pärit ütlemine: Märss veel liikus seina peal, kui pidi uuesti minema.

Penek, V. Aseri valla kultuurivaramu. Käsikiri.
Vasar, S. Las möödunud ajad jutustavad. 2000.

658570 / 6590740

PUNDRI RENDITALU

„Püssi mõisnik oli tark, teadis, mis kasu toob mõisale haritud maa. Teadis ka seda, mis rõõmu toob noortele oma kodu rajamine. Mõisnik lasi ehitada 20 renditalu, need olid palkidest majad õlgkatustega, mõnel olid rehealused paekivist. Mõisnik andis loomad. Ei kinkinud, vaid andis võlgu. Rentnikeks valis tööinimesed.“

Nii jutustas Jüri Tapner, kes oli mõisas puusepp ja oli oma täpsusega pälvinud mõisniku tähelepanu. Sellepärast pakkus härra talle Taga-Kestlas rendikohta. Jüri võttis pakkumise vastu ja algas raske töö. Talu nimeks sai Pundri. Kuna Jüri oli pärit Kestla-Ahult, siis edaspidi kutsuti neid ka Ahurahvaks.

Mõisa eeskujul rajas Jüri oma tallu ilu- ja viljapuuaia, taluõu sai munakividest sillutise. Poeg Mihkel ja hiljem pojapoeg Friedrich jätkasid talu ülestöötamist. Ehitati uus tall ja elumaja. Peale sõda jõudis Friedrich (kutsuti Viidriks) vahetada rehielamul katuseõled, ehitada keldri ja rajada puurkaevu. Nüüd elab talus juba neljas põlvkond Pundri Jüri järglasi – Viidri õepoeg perega.

Munakivisillutis puhkab õuemuru all ja vanad saared ehivad ümbrust. Üks 127 aastat vana õunapuu kannab veel vilju. Puu oli istutatud Jüri tütre Anna sünni puhul. Hoonetest on säilinud rehielamu (1901), laut (1910), tall koos aitadega (1935–1937), piimaait (1936) ja maja (1939–1940).

Saare, E. Minu armas kodutalu. 2000.

663695 / 6589691

- 1 Palgiparvetamine
- 2 Pelgupaik Kukelinn
- 3 Ulvi kool

AVINURME VALD

Esimesed teated Avinurme kohta pärinevad 17. sajandi teisest poolest. Algselt kuulusid valla koosseisu ka Peipsiäärsed rannakülad, kus püüti mõisale kala. 1920. aastal moodustati Avinurme kihelkond, mis jäi väikseimaks ja noorimaks Eestis. Valla territoorium hõlmab metsarikka ala Alutaguse lõunaosas. Põllumaad ja asustus on koondunud moreenikühmudele ja Avijõe äärde. Tähtsamad tegevusalad seonduvad põllumajanduse ja metsandusega. Avinurme on kuulunud oma puutöökunsti (eeskätt puunõud) poolest. Puust tarbesemeid on siin valmistatud läbi aegade ja seda traditsiooni osatakse hinnata ka tänapäeval. Metsase Avinurme pärandkultuur koosneb peamiselt talukohtadest.

PALGIPARVETAMINE

Vana palgiparvetaja Rauli Sõber teab rääkida, et Avijõe põhjas leavad veel praegugi palginotid, mis on sinna jäänud sellest ajast, kui siinkandis veel palke parvetati. Palgiparvetamine olenes aastaajast. Ülevalpool raudteesilda oli jõgi sügavam, kärestikke oli vähem, allpool oli kärestikke rohkem. Maetsma sillast allpool läks jõgi käänuliseks, palgid jäid kinni ja sellepärast tuli kärestikke lõhata. Sellist tööd kardeti, sest jõe ääres oli maju ja kivitükid võisid majadesse lennata.

Kaks-kolm palki pandi laudadega kokku, palgiparvetajal oli pikk kepp käes, millega sai juhtida. Palgid parvetati Lohusuusse, kus neist tehti suured parved ehk plotid. Palgid laoti kihtidena, naelu ei tohtinud kasutada, sest palgid läksid hiljem saeraami. Sidumiseks olid kolmemeetrised kasevitsad. Palgiparvetajad tegid teinekord sellist nalja, et sõitsid palgiga kärestikust alla. Juhtus ka seda, et kukuti jökke. Siis tuli jälle veest välja tulla ja otsida kuivemat kohta.

Palke lasti vette sildadelt, sellised kohad on teada Maetsmas ja Vadi külas.

Foto: ERM.439.316

666551 / 6543524

164:PAK:001

PELGUPAIK KUKELINN

Maetsma raba soosaar kannab nime Kukelinn. Kui Avinurme rahvast ohustasid sõdalased, mindi koos kariloomadega sohu. Kuid ükskord, arvatavasti talvel, kui soo oli külmunud, pääsesid sõdalased varjupaika ja tapsid kõik elusolendid. Elama oli jäänud ainult üks kukk, mille järgi hakati seda kohta soos nimetama Kukelinnaks. See legend püsib rahva seas veel tänapäevalgi.

667728 / 6542079

164:PAP:001

ULVI KOOL

Mälestusplaat puust maja küljes viitab, et siin on kunagi kool tegutsenud. Koolihoone valmis 1923. a. Koolimaja esimesel korrusel asusid klassiruumid, teisel korrusel olid õpetajate korterid, internaat ja kooliteenija tuba. Koolile muretesti 20 koolipinki, tahvel ja klaver. 1925. a kevadel istutati kooli territooriumi ümber kuusehekk ja 50 tamme. Koolimaja otsaseina püstitati võimlemisredel. Järgmisel aastal rajati kooli läänepoolsele küljele park. 1924. a jaanuaris oli kool 27–30-kraadise külma tõttu mitmeks päevaks suletud. 1926. aasta talvel topiti koolimaja seinad takkudega. Nüüd muutusid klassid veidi soojemaks ja õppetööd külma tõttu enam ei katkestatud. Koolil oli kasutada ait, laut, põhusara, kuur ja saun. 31. augustil 2003. aastal Ulvi põhikool suleti majanduslike raskuste tõttu. Viimaseks koolidirektoriks oli Ülo Kukk, kes oli kooli kauaaegne matemaatikaõpetaja ja võrkpallitreener. 2005. aastast tegutseb koolihoones noorte huvikeskus.

Molodók, L. Ulvi Kool 1918–1940. Käsikiri.

661532 / 6533449

164:KOO:003

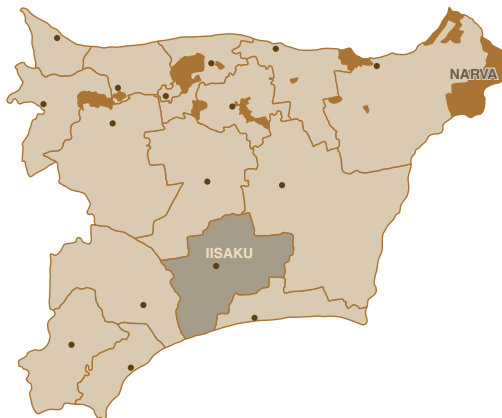

- 1 Sõrumäe sepikoda
- 2 Jõuga metsavahikoht
- 3 Armeiska mägi
- 4 Pootsiku küla kiigemägi

IISAKU VALD

Metsane ja sooderikas piirkond on läbi aegade olnud hõredalt asustatud. Muistsest asustusest kõnelevad Jõuga käabaskalmed. Hal-
dusjaotuslikult on Iisaku kuulunud Jõhvi kihelkonna alla, omaette
kihelkond oli Iisaku 17.–18. saj ja püsivalt 19. sajandi keskpaigast.

Ühendustee põhjaranniku ja Tartu vahel on läbi aegade siit läbi
kulgenud, seetõttu on teada ka mitmeid kõrtse ja peatuspaiku.
Iisakule on muistendi järgi nime andnud sõjast järele jäänud meeste-
rahvas Iisak. Valla pärandkultuur on mitmekesine.

SÕRUMÄE SEPIKODA

Eestis oli sepp üks esimesi kutselisi oskustöölisi. Sellele viitab sõna sepp kasutamine teiste oskustööliste kirjeldamiseks, näiteks kingsepp, pottsepp, puusepp. Sepad võib jagada 3 rühma: külasepad, mõisasepad ja mittekohaliku päritoluga vabad sepad.

Raua sulatamise jäljed Eestis ulatuvad 1. sajandisse eKr. Kohalik tooraine oli soomaak. Sepp valmistas põhiliselt talu majapidamises tarvisminevad tööriistu. Tehti ka relvi (mõõku, oda- ja nooleotsi) ning ehteid. Kuni 20. saj alguseni oli sepa amet Eestis üsna levinud. Tehti isegi aurukatlaid ja viljapeksumasinaid.

Viimastel sajanditel tegid talule tööd külasepad, saades kültalt vastu maad, elamise, sepikoja ja loomade karjatamise õiguse. Külaseppe oli tavaliselt vabadik (maata või vähese maaga talupoeg). Külaseppe töötas tavaliselt üksinda. Tema tööd olid järgmised: hobuserautamine, põllutööriistade parandamine, rauast töö- ja tarberiistade tegemine. Eestimaa kubermangus oli tasuks tavaliselt vakk (tallinna vakk = 42 l) rukist ja vakk otra, Liivimaal vakk (riia vakk = 69 l) rukist. Ühe talu töödele kulus paar päeva aastas. Sepatöö oskused pärandati isalt pojale.

Jõhvi–Tartu maanteest paarisaja meetri kaugusel on talukoht. Hoovi ühes servas on reheahju varemed, teises otsas vana sepikoja ahi. Sepp töötas seal II maailmasõja ajal ja veel mõned aastad peale sõda. Kui vana sepp suri, hakkasid seal tööle tema lapsed.

EE. 8. 1995.

691467 / 6563182

224:SEK:001

JÕUGA METSAVAHIKOHT

Maja ehitati juba 1905. a metsavahikoha tarbeks. 1990ndate algusest oli sama koha peal metskond. Praegu on maja eravalduses, hoone on renoveeritud, aidaseinad renoveerimisel. Eemal oli saun, kuid see on lagunenud ja nüüdseks lammutatud.

Metsavahiamet on olnud läbi aegade vajalik ja ühiskonna silmis austusväärne elukutse. Metsavaht oli ka nõukogude ajal hinnatud mees. 19. sajandi teisest poolest tunti üha enam vajadust haritud metsavahtide järele. Paljud metsaülemad hakkasid oma initsiatiivil metsavahte koolitama, kes siis vastavasisuliste tunnistustega said nõutavaks ja otsitud tööjõuks.

Eesti Vabariigi algaastail, mil püüti riikliku metsamajanduse tarbeks välja töötada optimaalset struktuuri, jäi metsavahi amet puutumata – selle ärakaotamise mõte ei tulnud usutavasti kõne allagi.

Sõjajärgseil aastail ei tekitanud metsavahtide vajalikkus kelleski kahtlusi, kuigi aja jooksul omandasid nad suuresti hoopis uue – raietöölise funktsiooni. Riigimetsafondi pindala suurenedes hakkas kasvama ka metsavahtide arv. Kui 1948. aastal oli Eestis 1337 vahtkonda, siis 1972. aastal oli see arv kasvanud 1848ni. 1980. aastate keskpaiku hakati lähenema 1920. aasta piirile – 2000 vahtkonnale.

Seoses 1990. aastate reformidega metsamajandamises (Riigimetsa Majandamise Keskuse loomine) on kaotatud varasemad metsavahikohad ja metsavahi amet kui selline on unustuse hõlma vajumas.

Kiiver, V. Metsavaht vaba ja väärikas. Õhtuleht. 08.03.1998.

693244 / 6561802

224:MTS:003

ARMEISKA MÄGI

Jõuga ja Koldamäe külade ligidal soos asus Armeiska kindlus. Kindlus asus järsul mäel, mäest põhja pool oli ilus ümmargune muruplats ja järv. Ala, mis pärimuse kohaselt olnud muruplats, on nüüd soostunud ja seal kasvavad männid.

Armeiska mäel oli Põhjasõja (1700–1721) ajal olnud Rootsi vägede kindlustatud tugipunkt – Armeiska kindlus. Mägi on ümbritsetud sooga, paarsada meetrit põhja poole asub Armise järv. Kindluse all olevat olnud 17. saj keskel salatee ja salakeldrid sõjariistadega.

694324 / 6560145

224:MIL:001

POOTSIKU KÜLA KIIGEMÄGI

Pootsiku küla kandis esialgu nime – Podkriiva (v.k – seljandikualune). Kriivadeks nimetatakse peamiselt peenliivast koosnevaid mandriluiteid. Mõisa ajal oli küla nimi Potzik. Pärast Eesti iseseisvumist nimetati küla ümber Nurme külaks, kuid 20. saj lõpuaastatel leiti, et kasutusel peaks olema siiski küla algne nimi ja see nimetati jälle ümber Pootsiku külaks.

Enne II maailmasõda elas külas üle 250 inimese, praeguseks on kasutusel vaid 5 elumaja. Kiigemäel toimusid külaüritused. Mäel olnud keldrid, mis nüüdseks on sisse varisenud. Seetõttu kutsutakse kohta ka Keldrimäeks.

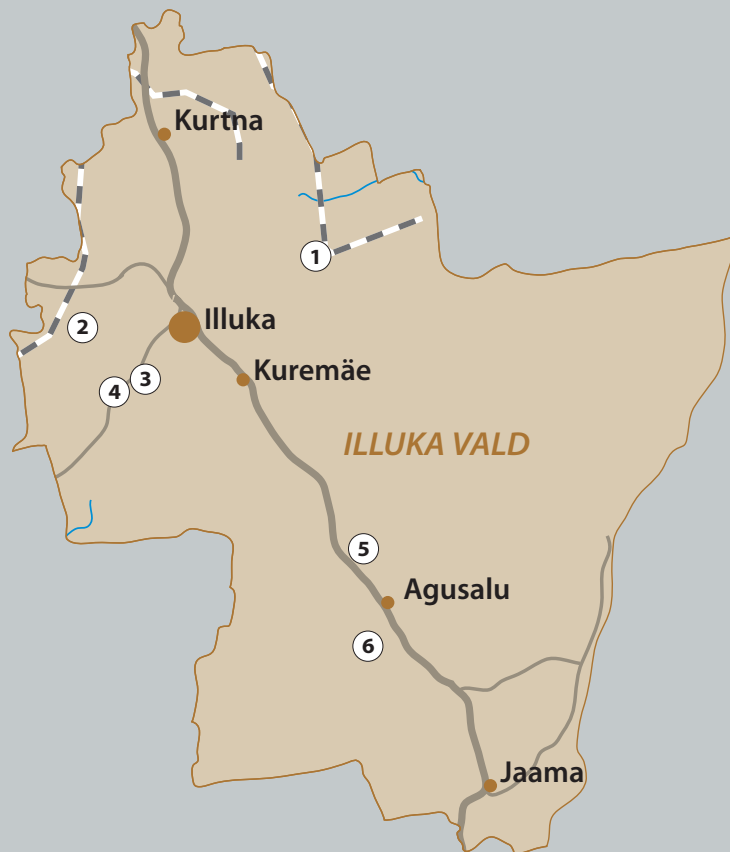

694656 / 6551193

224:KIM:001

- 1 Roigas- ja pakkteed
Puhatu soostiku ümbruses
- 2 Männiku lõhkeaineladu
- 3 Vaigutuslank
- 4 Kõnnu dendraarium
- 5 Agusalu
kuulipildujakaponiirid
- 6 Taliteed Agusalu soostikus

ILLUKA VALD

Ida-Virumaa suurimas ja Eesti suuruselt teises vallas on vaid 19 küla. Suurte soode ja metsade tõttu paikneb elanikkond valla territooriumil ebaühtlaselt ja on koondunud peamiselt valla loodeossa, Jõhvi-Jaamaküla maantee ümbrusse ning Jaamaküla piirkonda.

Illuka vald on rikas maa- ja muude loodusvarade poolest. Üleriigilise tähtsusega maardlatest asub vallas põlevkivimaardla, Puhatu ja Agusalu turbamaardlad ning põhiosa Pannjärve liivakarjäärast. Metsase Illuka valla pärandkultuuri inventuuri tulemustes on enim kirjeldatud metsavahikohti.

ROIGAS- JA PAKKTEED PUHATU SOOSTIKU ÜMBRUSES

Roigasteed rajati suuremalt osalt II maailmasõja ajal Narva jõe taguste erinevate kaitserajatiste korrashoiuks ja varustamiseks. Mööda maasse rammitud pakke ja neid katnud peenpalke sai ka soisematel aladel tehnikaga liikuda. Roigas- ja pakkteed on tänaseks teedehituse, metsamajandamise ja turbakaevandamise tõttu suuremalt osalt hävinenud.

Tee, mis sai alguse Konsu järve äärest, viis Putki soo äärde välja. Esi-mene lõik on küll aherainega pinnatud, kuid selle lõpust turbaraba alguseni on lõik vana teed, kus sambla ja pinnase all selgelt tunda puuroikad.

704831 / 6571065

229:PAT:001

MÄNNIKU LÕHKEAINELADU

Estonia kaevanduse valduste lähedal metsade keskel asub vana lõhkeaineladu, mille territoorium on umbes 11 ha. Laod valmisid koos kaevandusega. Neis hoiti põlevkivi kaevandamisel kasutatavaid lõhkeaineid. Laod olid raudteega ühenduses ja varustasid lõhkematerjaliga ka teisi kaevandusi. Peale lõhkeainehoidlate kuulusid koosseisu veel raudtee-estakaad, katlamaja, garaaž, valvurite olme- ja puhkeruumid ja eraldi ruumid valvekoortele. Kompleksi ümbritses okastraataed, mille ümber käis tunnimees ja nurkades paiknesid valvetornid. Siseterritooriumil õitsesid lillepeenrad, kõik oli hoolikalt korrastatud. Laod on nüüdseks maha jäetud ja ajahamba all tublisti kannatada saanud. Säilinud rajatistest kumab omaaegne sõjaline õhkkond.

696499 / 6568498

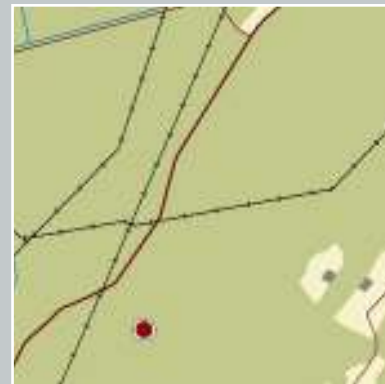
229:POR:001

VAIGUTUSLANK

Vana tee kõrval, mis viis Kõnnu külast Kaidmale ja edasi Kuremäele, Kõnnu järvede lähedal asub üks vähestest siinkandis säilinud vaigutuslankidest. Vaigu kogumiseks lõigati mändide tüvedesse sisselõiked ehk karrid, mille alla kinnitati koonusekujuline plekktopsik. Topsikutesse kogunevat vaiku korjati perioodiliselt ja saadeti vaigukogumise punktidesse. Vaik oli tooraineiks värvide, lakkide ning lahustite tootmiseks ja ravimitööstusele. Nüüdisajal on vaigu kogumine ajalukku vajunud ja vaigutuslangid on haruldus, kuna tavaliselt läksid need peale vaigutamist raiumisele.

698894 / 6566536

229:EKM:001

KÕNNU DENDRAARIUM

Õeldakse, et inimene, kes on istutanud puu, pole elanud asjatult. Dendropargi puude ja põõsaste liigirikkusele pani aluse metsamehe hingega Endel Kaljuvee. 1984. aastal istutas ta tulevasse dendroparki esimese võõrpuuliigina alpi seederännid. Nüüdseks on see kuueliikmeline puudegrupp juba korduvalt käbisid kandnud.

Ligikaudu 6 hektari suurusel alal on üle 300 taimeliigi, liaane on 13, okaspuid 60, lehtpuid ja põõsaid üle 230 liigi.

Alale on rajatud ka 0,25 ha veesilm. Kõige enam kasvab pargis võõrpuuliike Põhja-Ameerikast, Siberist, Kaug-Idast, Jaapanist, Hiinast ning Lõuna- ja Kesk-Euroopast. Üks liik on pärit Lõuna-Ameerika tipus asuvatelt Tulemaa saartelt.

Külastuspaviljonis on avatud väike dendroparki tutvustav näitus.

697716 / 6565986

229:VOM:001

AGUSALU KUULIPILDUJAKAPONIIRID

1932. aastal nägi Eesti Vabariigi kaitsekava ette uute kuulipildujakapooniiride (antud juhul kaetud ja kindlustatud ehitis, mis varjab kuulipildujaid, meeskonda ja laskemoona) ehitamist. Neli betoonpunkrit, mis vastase läbimurdmise korral Narva jõe ülemjooksult oleks kuulipildujatulega aidanud tõkestada edasitungi piki sealset ainsat teed Narva joonel olevate Eesti põhijõudude selja taha, ehitati 1934. aastal Agusalu lähiste. Kõige paremini säilinud kaponiir asetseb Kasesoo kraavist 50 meetrit loode pool ja Jõhvi-Kuremäe maanteest 400 meetrit kirde suunas. Kaponiiri on õhitud. Tõenäoliselt tegid seda taganevad väed 1940. a augustis. Kuid sellegipoolest on rajatis ümbritsevas keskkonnas väga hästi ettekujutatav ja kogu kompleksist kõige paremini säilinud ehitis.

707657 / 6559758

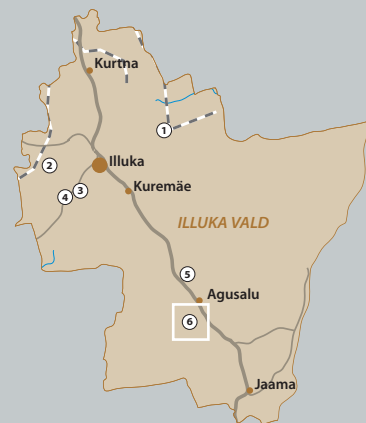

229:EWO:003

TALITEED AGUSALU SOOSTIKUS

Illuka valla lõunaosas paikneb Agusalu soostik. Soos olevatel saartel asusid Tuusna, Saare, Jasniku ja Selkasaare talud. Tuusna külast viisid teistele soosaartele jalgrajad, mis kohati kulgesid lattide ja teivastega tugevdatuna mööda sood. Talvel kasutati neid taliteedena. Remniku külast algavat taliteed mööda sõideti talvel üle külmunud sooväljade ja saarte sisemaale. Kaupmehed vedasid seda mööda kala, vilja ja majapidamises tarvisminevat kraami. Lapsed käisid Agusalu vene küla kakskeelses koolis, hiljem Imatu ja Kuremäe internaatkoolis. Viimased elanikud lahkusid soosaartelt 1960. aastatel.

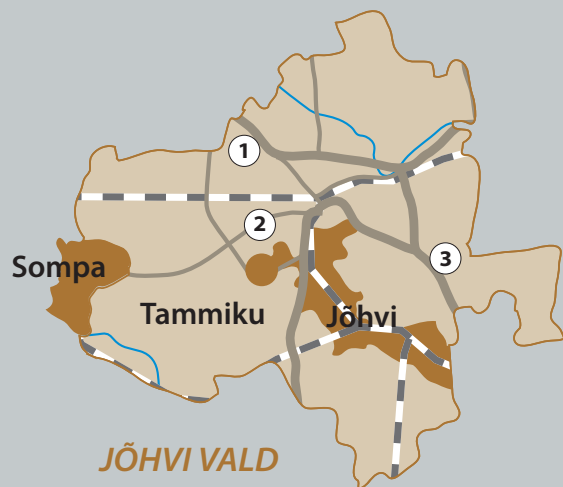

708784 / 6555616

229:TAT:001

- 1 Edise mõisa kabel
- 2 Tammiku aheraineplatoo
- 3 Karulava

JÕHVI VALD

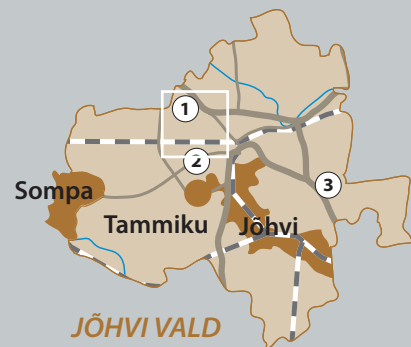
Vanim kirjalik teade Jõhvi kohta (*Gevi*) pärineb „Taani hindamisraamatu“ Eestimaa nimistust (1241). Jõhvi kindluskirikul ja Edise vasallilinnusel oli oluline osa Põhja-Eesti kaitsel. Olulist murrangut Jõhvi arengus tähistab aasta 1782. Seni mööda rannikut kulgenud Peterburi ja Tallinna vaheline postimaantee nihutati lõunasse ja hakkas kulgema läbi Jõhvi, arengu kiirendamisele tuli kasuks ka Tallinn–Peterburi raudtee valmimine 1870. aastal.

Tööstuspiirkonnaks muutus Jõhvi pärast II maailmasõda, praeguseks on kõik maa-alused kaevandused suletud. Umbes 75% valla territooriumist on maa alt kaevandatud. Vaatamata tööstuse tugevale survele on säilinud veel mitmeid kaitsealuseid objekte ja kultuurimälestisi. On erinevate aegade pärandkultuuri. Piirkonnale on omased põlevkivi kaevandamisega seonduvad objektid.

EDISE MÕISA KABEL

Edise mõisast (Etz) on teateid aastast 1477. Mõisast kilomeetri kaugusel edela suunas asub mõisnike kalmistu. Seda piirab maakividest aed. Kalmistul asus kabel, mis nõukogude aja lõpukümnenditel on ära lõhutatud. Kabel oli paekivist, akna- ja ukseavade kõrval kasutati ka tellist. Kohalik elanik meenutab, et lastena soojendati end päikese käes kuumaks läinud mustast marmorist hauaplaatidel, mis hiljem minema veeti, aga mitte omaaegse riigi osalusel. Kalmistu kõrval on paemurd, mille servas vähemärgatav lubjaahju ase pudedaks põlenud lubjakivitükkidega. Lähedal asunud kaevandus nr 2, mis on nüüdseks ammu suletud, silus buldooseriga paemurru nõlvu ja rajas sinna motokrossi raja. Praegu pole see ametlikult kasutusel, kuid mootorratta jälgi on siiski näha. Nii kalmistul kui ka paemurrus kasvab peamiselt kõvadest lehtpuudest koosnev mets. Kasvab vahtraid, tammesid, saari, jalakaid, kuid ka pärnasid ja euroopa lehiseid. Piki kalmistu kiviaeda ja ka eraldi põõsastena kasvab harilikku viirpuud. Kalmistul ning paemurrus asuvat metsa kutsutakse Kabeli-metsaks. Metsas on üle saja-aastaseid puid ja nende vahel ka nooremaid. Tammiku kolhoosi metsakorralduse andmeil on metsa pindala 2,2 ha.

691694 / 6585685

251:KAV:001

TAMMIKU AHERAINEPLATOO

Tammiku kaevandus töötas aastail 1951–1999. Selle aja jooksul veeti põlevkivi hulgast väljasorteeritud lubjakivi aherainemäkke. Tammiku aherainemägi tõuseb terrassidena ja moodustab platoo. Metsateadlase Elmar Kaare andmeil veeti hiljem terrassidele mäe alt umbes 30 cm paksuselt kooritud pinnast. 1973. ja 1975. aastal istutati terrasside haljastamiseks männi ja kase seemikuid. Need on päris hästi kasvama läinud. Praegu kasvab aheraineplatool umbes 35-aastane mets.

Aherainemägi on rajatud Tammiku hiietammikusse. Pauliku küla pool on mäe kõrval hiietammikust säilinud üksikuid vanu tammesid, mis on ka looduskaitse all. Üks tamm on kuivanud. Põhjuseks võib olla veerežiimi muutus. See ala on praegu küllalt vesine.

Pärandkultuuri objektina näitab aherainemägi tööstuse negatiivset poolt – tekkivaid jäätmeid, aga ka katset muuta neid metsastamisega looduse ja maastiku roheliseks osaks. Samuti näeme omaaegset suhtumist – jäätmehoidla rajati muistsesse pühapaika.

692053 / 6583253

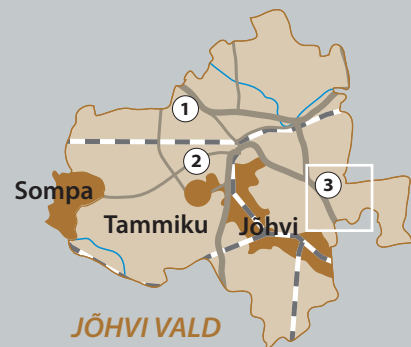
251:POM:002

KARULAVA

Triangulatsioonitorn oli püsti aastatel 1950–1970. Seda kasutati ka metsade tulevalveks. Jaanitulel käidi siin ka kaugemalt. 1990. aastate alguses ehitati tollase vallavanema Paul Muttaneni eestvõttel Karulavale uuesti kõlakoda, tantsupõrand ja kiik. Praeguseks on need lõhutud. Karulava nime saamisest on 1939. aastal loo „Mõisasaksad karujahil“ üles kirjutanud Vasavere algkooli 3. klassi õpilane Asta Nurk toleaeegse Jõhvi valla Rausvere küla elanikult Jaan Rannastelt.

„Kose metsas elutses metsavaht, nimega Metsa-Jüri. Kord hakkas karu tema kaeras käima. Jüri läks mõisa kaebama, Mõisa parunihärra käskis metsavahil põllu serva künka pääle suure puu otsa karu lava ehitada. Siis kutsuti parunihärrad mitmest mõisast kokku. Hakkasid laval karu viisuma. Ootasid mitu ööd, aga karu ei tulnud kaera. Härrad tüdinesid ootamisest. Kohalikus mõisas oli piiritusevabrik, siis pidasid härrad uue plaani. Metsavahil oli palju mesipuid; siis toodi mõisast piiritust ja metsavaht segas mett ja piiritust segamini suure künatäie. Parunid olid kindlas usus, et karu selle mee ära sööb ja siis purjus magama [jääb ja nad] nii lõpuks karu kätte saavad. Tol korral elas Rausvere külas küla sadulsepp Pätsi August. See läks kord Kose metsast rangipuid otsima ja leidis seal põllu servas meeküna. Ta hakkas selle sisu mekkima. Et magus piirituse segu Augustile hea maitstes, unustas ta rangipuud ja rüüpas magusat, kuni ta uinus sinna küna äärde. Tal oli vammus karuga ühte karva. Metsavaht ei kahelnud sugugi teda eemalt nähes, et see karu ei või olla. Jooksis kiiresti mõisa ja rääkis härrale, et karu on küna ääres purjus ja magab. Härrad võtsid mõisast kõik julgemad mehed ja ketid kaasa ja tulid karu püüdma, aga leidsid Pätsi Augusti.“

Loorits, O. Endis-Eesti elu-olu. 1941.

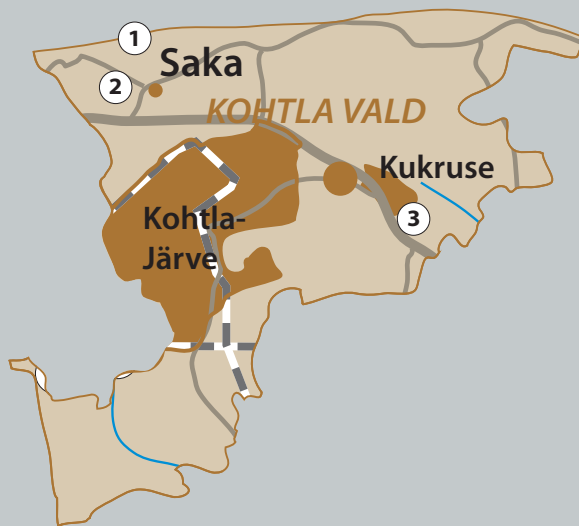

698145 / 6582160

251:KON:001

- 1 Saka veejuhe
- 2 Saka tehiskjäv
- 3 Kukruse mõisa pargi
rajamise mälestuskivi

KOHTLA VALD

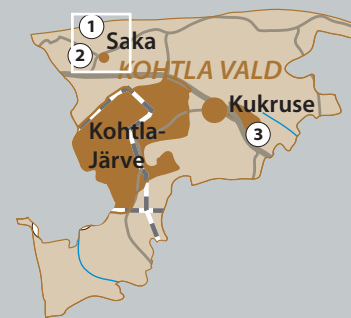
Kohtla vald ümbritseb põlevkivipealinna Kohtla-Järvet ja Kukruse linnaosa. Varasemast ajast kuulusid Kohtla valla külad Alutaguse mui-naskihelkonna ja Jõhvi kihelkonna koosseisu, valla läänepoolsed külad jäid Lüganuse kihelkonda. Õhukese ja kiviklibuse mullakihiga alad on olnud juba ammu ajast peale intensiivse maaviljeluse piirkonnaks. Et paljudes kohtades kippus liigniiskuse perioodiliselt häda tegema, tuli liigvee ärajuhtimiseks murda sügavad kraavid läbi paeplatoo klindiasanguni. Nii aitas inimene kaasa mitme joa ja joastiku tekkele (Saka, Karjaoru, Valaste).

Valla pärandkultuur on mitmekesine.

SAKA VEEJUHE

1970. aastatel suunati Kohtla-Järve tööstus- ja olmeveed koos pinnaseveega Saka külast lääne pool pankrannikult otse alla merre. Sellest on järgi betoonist veetoru. Tööstuse kasvuga suurenesid ka heitvee kogused. Nõukogude sõjavägi lõhkas 1980. aastate alguses pankrannikusse pääsu randa, mille kaudu juhiti merre ca 3 km torujuhe. Kohtla-Järve puhastus-seadmetest tulevad bioloogiliselt puhastatud veed lasti mööda seda toru rannast eemale ca 50 m sügavusse mere põhja.

682338 / 6593686

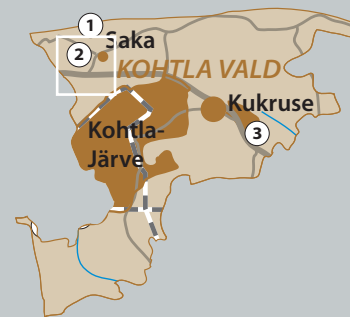
320:MPO:002

SAKA TEHISJÄRV

Pärast II maailmasõda tekkis ehitustööde tõttu suur vajadus paekivi järele. Nii hakati lubjakivi murdma lõuna pool Saka–Reite teed ja toimetama seda tööstuslinna. Räägitakse, et Kohtla-Järve on üles ehitatud Sakalt toodud paekivist. Kaevandamistööde lõppemisega täitus üle 5 ha suurune paekarjäär tasapisi sadeveega.

Tallinn–Narva maanteel sõites ei oska arvatagi, et põhja pool teed asub mõnus puhkemaastik veesilmaga, mis meelitaks ligi väsinud rändajaid. Siit paistavad linnulennul kõigest 4 km kaugusele lõunasse jäävad Kohtla-Järve mustendavad üle 100 m kõrgused poolkoksimäed ja halli karva tuhaplatoo. Poolkoksi ja tuhka hakati Kohtla-Järvel ladestama 1921. aastal. Praegustele mägedele pandi algus siiski alles 1930. aastate lõpus ning mäeahelik kujunes alles 1950. aastatel. Mäed enam kõrgusesse ei kasva, kuna nüüd ladestatakse jalamile, kuhu on kümmekonna aastaga tekkinud paarikümne meetri kõrgune terrass.

Need põlevkivi töötlemise tagajärjel tekkinud mäed ongi kõige silmatorkavamad pinnavormid Põhja-Eesti paekalda kõrval. Põlevkivikaevanduste ja -karjääride läheduses laiutavad tavaliselt aherainemäed, puistangud pae- ja põlevkiviklibust.

681920 / 6591931

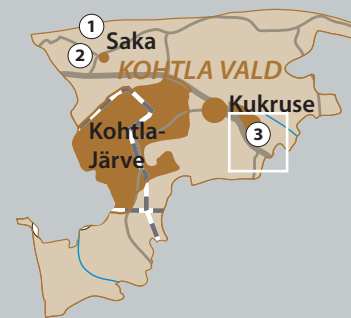

320:PAM:005

KUKRUSE MÕISA PARGI RAJAMISE MÄLESTUSKIVI

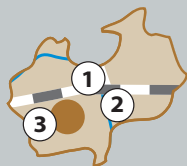
Kivi asub pargi põhjapoolses osas Tiigi kinnistul. Vabakujulises pargis on säilinud veel üksikud vanad tammed, pärnad ja vahtrad ning saared. Madalamad kohad tähistavad endiste tiikide ja kraavisüsteemide olemasolu pargi põhjaosas. Peahoone eest algab mitmerealine lehiseallee, mis viib lõuna poole Tollide perekonna matmispaigani. 1841. a sai mõisaomanikuks ajaloost huvituv Robert von Toll (1802–1876), kes jätkas eelkäijate poolt alustatud ajalooliste ürikute kogumist ja läbitöötamist. Parun alustas pargikompleksi rajamist ning püstitas 1866. a selle tähistamiseks kivi. Kaua aega oli kivi mahavarisenud puu all pikali, kuni see Peeter ja Elve Kappi algatusel 2007. a paika seati.

690853 / 6588231

KOHTLA-NÕMME VALD

- 1 Inglaste jälg Kohtla-Nõmmel
- 2 Kohtla mõisa asupaik
- 3 Tehismäed

KOHTLA-NÕMME VALD

Kohtla-Nõmme vald on Ida-Virumaal oma elanike arvu poolest keskmise suurusega, aga pindalalt maakonna pisim. Sisuliselt on tegemist kunagise Kohtla mõisakeskuse aladele ja Roodu nõmmele põlevkivikaevanduse töötajate tarvis rajatud aleviga.

INGLASTE JÄLG KOHTLA-NÕMMEL

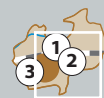
Kohtla-Nõmmele selle praegusel kujul pani tegelikult aluse 1931. a siin põlevkiviga tegelema hakanud inglastele kuulunud ettevõtte *New Consolidated Gold Fields Ltd.*

Rajati põlevkivist oli utmise vabrik ja hiljem (1937) ka oma põlevkivi-kaevandus. Samuti oli tolle ajastu kohta märkimisväärne, et palgati koguni arhitekt, et planeerida mõisa ja kaevanduse vahele jäävale Roodu nõmmele (praeguse Kohtla-Nõmme pargi aladele) inglise stiilis asulat.

Nii sai Kohtla-Nõmme enne sõda omale uhke kaevanduse kontorihoone ja õlivabrikandi William Dunn'i häärberi ning terve rea samuti vahvärk-stiilis tööliselamuid.

Paraku jäid enamikku neist hoonetest sõja järel meenutama vaid vanad fotod ja võssakasvanud majaase. Terane silm märkab aga veel, et kunagist häärberit ümbritsenud põlismändide tüvedel puudub majapoolsetel külgedel puukoos. Nii jäädvustas loodus William Dunn'i kodu põletamise. Tänavu sügistalvel tähistasid kohalikud elanikud selle paiga mälestuskiviga.

Õlitöösturite mälestus on põlistatud veel ka ühes kohalike seas kasutatavas kohanimes. Kui lapsed käivad Kohtla-Nõmme pargis kelgutamas, siis räägitakse ikka, et läheme Inglise mäele. Pargisolev künkakene märgib kunagise häärberi lähedal asunud välikeldrit. Endisest keldrist pole paraku enam midagi näha, sest laste kelgutamissoovi ning pargi terviserajal suusatajate ja jooksjate huve silmas pidades vedas Kohtla kaevandus 1980. aastatel sinna paeklibu juurde ja kergitas niiviisi künkakest veidi kõrgemaks. Kohanimi püsib aga kõnepruugis edasi.

681250 / 6584524

323:KEL:001

KOHTLA MÕISA ASUPAIK

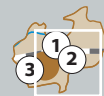
Kohtla-Nõmme valla nime esimese poole on andnud Kohtla mõis, mida mainitakse kirjalikes allikates esmakordselt 1419. aastal. See oli vanim järjepidevalt eksisteerinud mõis Jõhvi kihelkonnas. Kohtla mõisa külades võis tol ajal olla kokku u 50 adramaad, mis tähendas, et tegu oli suure ja mõjuvõimsa mõisaga.

Arvatakse, et nimi „Kohtel, Kohtla“ tulenes muinas-eesti sõnast, mis tähendas „tugevat“ ja „võimsat“.

Enne viimast sõda töötas mõisa peahoones Kohtla 6-klassiline algkool. Paraku põletasid taganevad nõukogude okupatsiooniväed 12. augustil 1941. a mõisa ja kooli hooned ning enamiku Kohtla-Nõmme alevi ehitistest.

Tänapäeval meenutavad Kohtla mõisa vana mõisapark looduskaitse all oleva iidse, umbes 700-aastase tammega ning võssakasvanud ja kohati juba sisse varisenud võlvkeldritega mõisahoonde vundamendi vare. Endise mõisa asukoha lähedal pargis asub Kohtla hariduskivi – mälestusmärk aastatel 1933–1941 mõisahoonetes tegutsenud Kohtla algkoolile. Samas paikneb ka Kohtla mõisa ajalugu tutvustav infotahvel.

Reimaa, V. Kohtla 755. 1996.

681776 / 6583972

323:MOA:001

TEHISMÄED

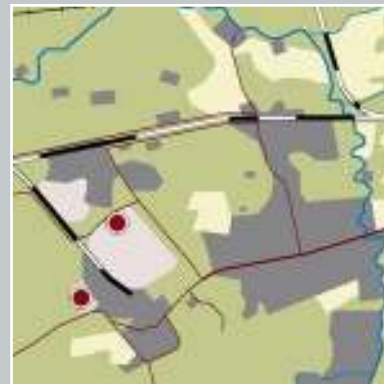
Kuna Kohtla-Nõmme elus on olulisel kohal olnud põlevkivi kaevandamine, siis jäävad tulevastele põlvedele ühe märkimisväärsema ja spetsiifilise pärandina maha Kohtla kaevanduse aherainemäed.

Kunagise soostunud metsamaa asemel kõrguvad ümbritsevast tasemest kuni 41 m ja merepinnast ca 90 m kõrgemad paepuistangud. 1952. a hakati sinna vagonettidega vedama ja ladestama allmaakaevanduse uute peakäikude rajamisel rikastamise e sorteerimise käigus välja nopitud paekivitükke.

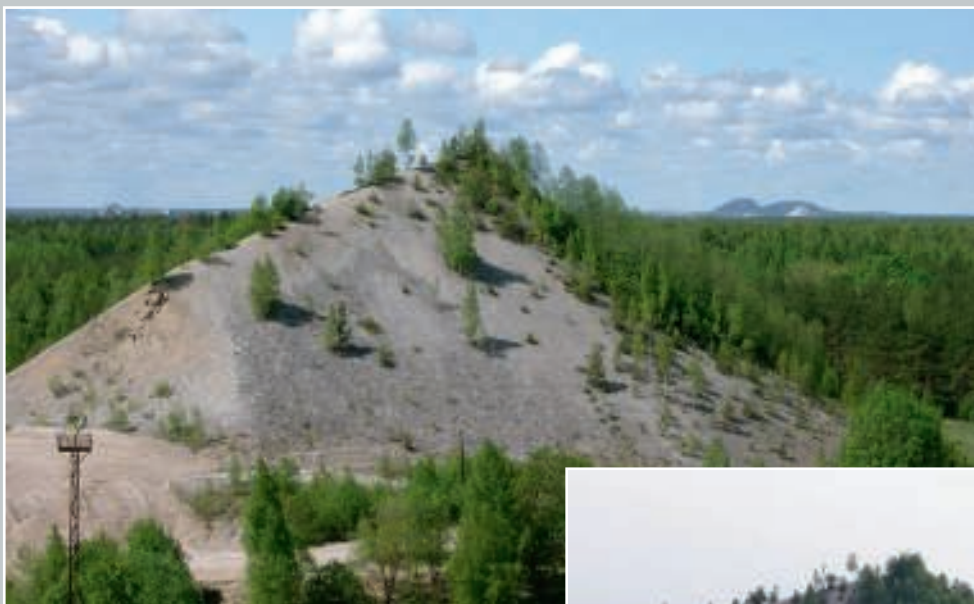
Paemäe nr 1 teeb vaatamisväärseks veel ka selline fakt, et loodus on hakanud seda mõnes mõttes omaks võtma – mäel kasvavad puud on sinna levinud iseseisvalt, erinevalt mäest nr 3, kuhu aastakümneid tagasi rajati männi- ja lehisekultuuride katse-istandus. Äramärkimist väärib, et põlevkivi sorteerimiskonveierite kõrval töötasid Kohtla-Nõmme naised, kelle kätega kõik need paetükid põlevkivi hulgast välja korjati. Seega siis võib öelda, et nende mägede näol on tegemist kohalike naiste „näputööga“.

680062 / 6583573

680299 / 6584064

323:POM:001

323:POM:002

- 1 Josua veskid
- 2 Lohusuu kirikumägi
- 3 Ninasi hobupostijaam

LOHUSUU VALD

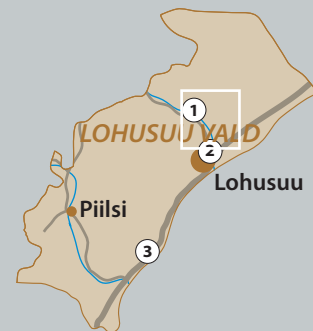
Valla tuiksooneks on olnud ja piirkonna arengut suunanud kunagine Peterburi–Riia postimaantee. Üldiselt on piirkond hõredalt asustatud – 70% teritooriumist on kaetud metsaga. Siin sündis ja kasvas keelemees O. W. Masing. Kooliharidust on siinkandis antud üle 300 aasta. Põllumaad on kehvad, kuna vald asub ürgsel Peipsi põhjal. Siin elatuti ka kalapüügist ja puutööst. Metsase Lohusuu valla pärandkultuuri objektidest moodustavad poole vanad talukohad.

JOSUA VESKID

Lohusuust mööda Avijõe umbes 1,5 km ülesvoolu asuvad jäänused Josua veskitest, mille rajajaks oli Isak Josua ja kelle elutööd jätkasid Aleksander, Friedrich ja Karl. Friedrichi aurujõul töötav saeveski asus Lohusuu alevikus. Sellest pole säilinud midagi. Veskitammist on osaliselt alles ainult kahel pool jõge olevad turbiinikastid ja osa vundamente. Lõunapoolsel kaldal asus saeveski, kus hõõveldati laudu ja töötas Tärivere mõisast ostetud viljapeksugarnituur. Saeveskist veidi eemal künkal olevat olnud ka sepikoda. Põhjakaldal asusid viljaveski ja aurujõul töötav villaveski, mis olid elumajaga kokku ehitatud. Taganevad vene väed põletasid need hooned 1941. a. Samal päeval lasti maha ka Karli naine. Karl võeti vangi ja viidi Rannapungerjale. Saksa õhurünnaku ajal jätsid valvurid vangid omapead. Karl koos vallasekretäri Erst Ugastega panid Lohusuu poole jooksu. Karl, kes oli õppinud Peterburis, kirjutas venekeelse spravka ja kuna Ugastel oli valla tempel kaasas, pandi pitsat alla ja võltsiti allkirjad. Nii pääsesid nad läbi kontrollpunktide.

Veskikompleksist on säilinud veskiliste maja, laut ja sellega kokku ehitatud aidad ning suured abihooned, mille alla ehitas Karl Eesti Vabariigi lõpuaastatel suured keldrid. Vana viljaait, kus hoiti ka riigireservvilja, on kokku kukkunud.

674554 / 6540329

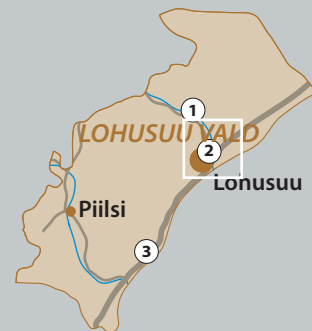

420:VEV:001

LOHUSUU KIRIKUMÄGI

Lohusuu aleviku südames asub kõrgem künkas. Puust luteri kirik, mis oli Lohusuu juba kolmas, ehitati sinna 1776. aastal. Uksed, aknad ja kell toodi vanast kirikust. Akendel oli neli klaasimaali, mis viidi kirikust kirikusse. Kolm pilti on tänaseni katkistena säilinud: „1723. Andres Hans Poick. Lohhesu Kerko Wöörmünder“, „1723. Johan Carl Son. Lohhesu Kerko Wöörmünder“, „Avinurme mõisarentniku von Skoghi vapp“. Puudub tundmatu kunstniku siluett „O. W. Masingu Keele- ja kirjamees, populaarteaduslike ja õpetlike väljaannete toimetaja“. Kirik remonditi 1824. aastal. Kellatorni ei olnud, kell rippus kiriku kõrval kahe palgi otsa asetatud ristpalgi küljes. Kell, mis on ka praeguses kirikus, valmistati 1732. a Stockholmis. 1870. aastate lõpus oli kirik väga kehvast seisusest. Ükskord jutluse ajal käis kõva raksakas, mille peale rahvas kabuhirmus põgenema hakkas. Õpetaja manitses küll inimesi rahulikkusele, kuid keegi teda ei kuulanud ja kirikusse peale seda ei mindud. 1882. aastal õnnistati kivist kirik. Siis püstitati vana kiriku kohale raudrist kivialusel, millest on säilinud ainult kivi. Risti olevat murdnud pärast sõda kohalik miilits.

Kuuse, K. Lohusuu läbi aegade. 1995.

675334 / 6538479

420:KBM:001

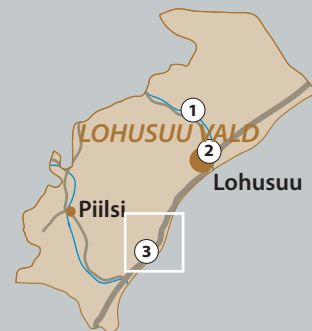
NINASI HOBUPOSTIJAAM

Praeguse Jõhvi–Tartu (endise Peterburg–Narva–Tartu–Riia) maantee ääres Ninasil asuvad Peipsi kaldal vana postijaama hooned. Metsa pool teed on postijaama kivist hoone, mis valmis 1824. aastal. Vana puust hoone olevat asunud järve pool teed. Vanarahva juttude järgi olevat postijaama kõrval olnud suur park alleede ja suure tiigiga. Hoones sees oli kaks saali, üks sinine ja teine roosa. Roosas olevat käinud proudad ja härrad uhketes riietes, sinises aga tavareisijad. Aegade jooksul on peatunud jaamas palju tuntud inimesi, näiteks keisrinna Katariina II kindral Orlovi saatel.

Katariina II auks istutati grupp puid jaama juurde järve poole teed, millest muist on säilinud. 1825. aastal peatus Ninasil suurvürst Mihhail, kes pidas kirjavahetust venna Nikolai I-ga dekabristide ülestõusu ajal. 1843. aastal viibis siin läbisõidul Honoré de Balzac. Jaam lõpetas tegevuse 1880. aastate paiku seoses raudteeliinide avamisega. Aastatel 1892–1916 oli hoones leprosoorium (pidalitõbila). Tõbila tarbeks oli järve pool teed olevas hoones rahulolematute haigete jaoks arestimaja, mida valvas üks urjadnik. Samas hoones asus Eesti Vabariigi ajal piirivalve kordon ja korterid. Aastatel 1919–1966 tegutses endises jaamas Kalmaküla 6-klassiline algkool. 1957. aasta tulekahjus sai postijaam kannatada ja ehitati üles veidi teisel kujul.

Järve pool teed on säilinud vanad hobuserallid, mille lõunapoolses otsas asusid tallipoiste toad.

Kuuse, K. Lohusuu läbi aegade. 1995.

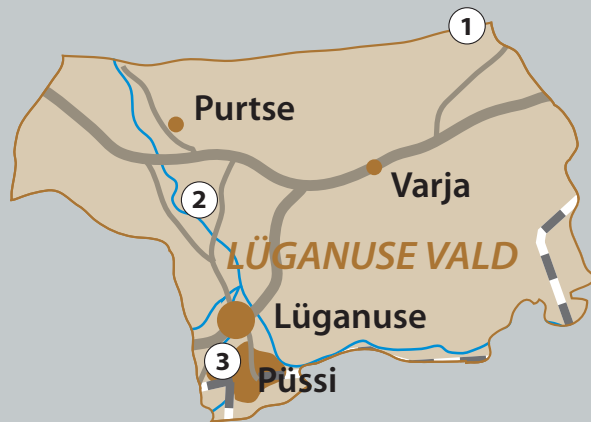

672404 / 6533278

420:POJ:001

- 1 Aa ranna suvituskoht
- 2 Madis-Antsu veski
Purtse jõel
- 3 Püssi elektrijaama tuha-
mägi

LÜGANUSE VALD

Ajalooliselt on Lüganuse (Püssi) vald olnud erinevate piiridega, aga keskuseks on alati olnud Lüganuse alevik, mis oli ka kihelkonna keskuseks. 13. saj algul oli Lüganuse (*Lygenus*) 45 adramaaga suurim küla Ida-Virumaal. Enne ristiusustamist kandis kihelkond nime Askäle. Muinasajast on teada palju ohvrikive, -allikaid, kivikalmeid, muinaslinnuseid ja hiiepaiku. Tähelepanuväärne on Sope hilisneoliitiline kalmistu. Purtse jõe org ja selle ümbrus oli inimasustuseks väga kohane. Piirkonnas on kirjeldatud mitmed vesiveskid.

AA RANNA SUVITUSKOHT

Paik oli nõukogude ajal väga populaarne, sest ligipääs merele oli vaatamata piiritsoonile hea. Kuumadel suvepäevadel vurasid bussid Aa ja Kohtla-Järve vahet tiheda graafiku järgi. Reisijaid jätkus veel hiliste õhtutundideni. Rahvamasside suunamiseks rajati lõpp-peatusesse tee serva metallist aedikud, mida tavaliselt võis näha suurlinnades. Nii sai ilma suurema tunglemiseta osta konduktorilt sõidupileti ning astuda bussile. Ka enne II maailmasõda sõideti siia bussiga. 1940. aastal maksis edasi-tagasi pilet 30 senti. Paljud sõitsid kohale jalgratastel või kõmpisid selle maa jalgsi.

Mõisa ajal oli Aa rannas väike sadam, kust vaiksetel suveõhtutel sõideti paberlaternate ja tammepärgadega ehitud paatides merele.

Legendi järgi olla Aa mõis vanasti olnud mereröövli loss. Ümberringi olnud männimets ning ümbrust kutsutud Människõrbeks. Mere poolt olnud lahtine vaade merele, maa poolt varjas maja paks männimets. Mereröövliid eksitanud öösi tuledega laevu ja riisunud varandusi.

678689 / 6592940

437:PNL:004

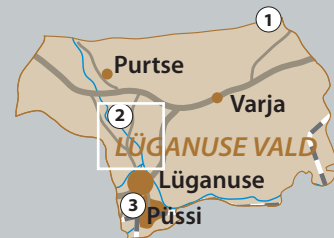
MADIS-ANTSU VESKI PURTSE JÕEL

Kaks venda, Ants (Hans) ja Madis, ostsid Püssi krahvilt kena koha jõe ääres. Ühe venna järeltulija Jakob ehitas jõe idakaldale veski. Madis-Antsu ehk Kallikormi veski lõpetas tegevuse 1970. aastate lõpus. Säilinud on veski ja möldri elumaja ning paekividest seintega veekanal.

Sinna lähedale kõrgele liivasele kohale leiti 1885. a koht uue surnuaia jaoks. Lügänuuse kiriku juures olev surnuaed jäi kitsaks ning vana Kopli surnuaia asukoht osutus õige vesiseks paigaks.

Lõuna poolt surnuaeda voolab Madis-Hansu oja, millel on vana koolmekoht.

E 54972 (9) < Lügänuuse khk. – Otu Liiv (1925).

671807 / 6588226

437:VEV:005

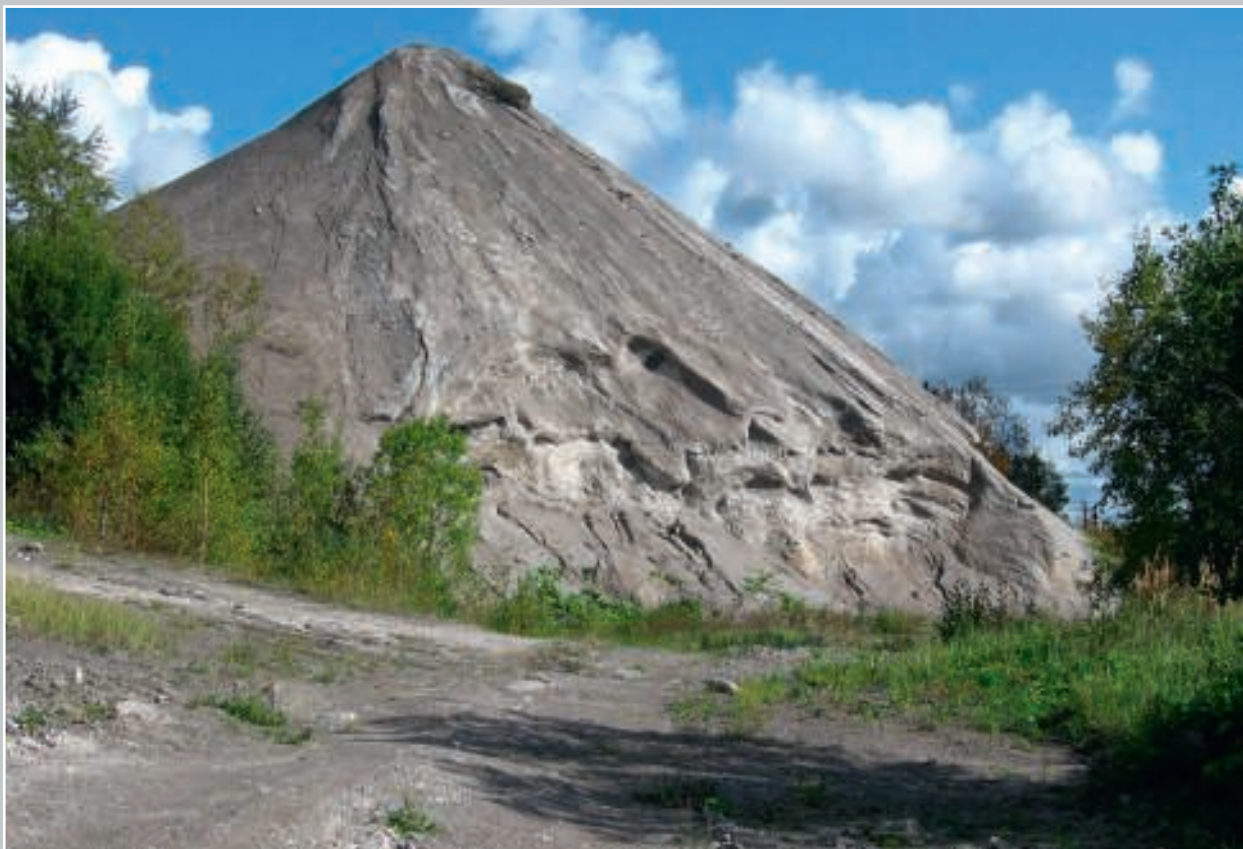
PÜSSI ELEKTRIJAAMA TUHAMÄGI

Püssi linna lääneosas Purtse jõe vasakul kaldal paiknev mägi koosneb põlevkivituhast, mis on elektrijaamast vagonettidega üle jõe transportitud. Püssi elektrijaam (jõujaam) alustas tööd 1937. aastal. Esialgu transportiti tuhka ka hobustega ja tol ajal kujunes Purtse jõe kaldale umbes 10 meetri kõrgune platoo. Kui võeti kasutusele rööbasteel liikuvad vagonetid, hakkas tuhamägi kiiresti kõrgust koguma. Tegelikult koosneb tuhamägi kahest mäest. Lõunapoolne väiksem mägi oli kasutusel siis, kui suurel mäel käisid remonttööd või raudtee oli talvel täis tuisanud. Lisaks 1941. a punaste poolt tekitatud purustustele hävitasid taganevad saks-lased 18. septembril 1944. a jõujaama turbiinid ja katlad uuesti. 1945. a lõpuks taastati elektrijaamas töö, mis sai kesta vaid 1962. aastani, mil Püssi elektrijaama agregaadid demonteeriti.

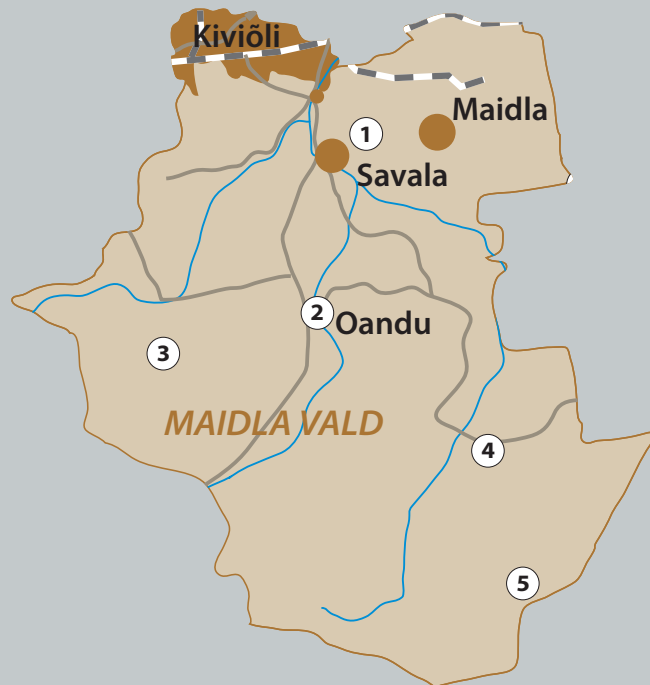

672287 / 6583966

645:POM:001

- 1 Aidu küla mälestuskivi
- 2 Oandu karjamõisa ait
- 3 Lümatu jaam Mustvee–
Sonda kitsarööpmelisel
raudteel
- 4 Varessaare lahingu mäles-
tuskivi
- 5 Varessaare metsavahi-
kordon

Kiviõli külje alla Purtse jõe kaldale jääv Maidla nimeline paik – mõis ja vald – on mitmes mõttes unikaalsed nähtused. Ammusest asustusest siinmail annab tunnistust muinasasulakoht küla keskel ja muinaskalmistukoht endise Aidu-Liiva küla kirdeosas. Ümbruskonnas on säilinud veel mitmeid rauasulatuskohti, matmispaiku ja ohvrikive. Esimesed kirjalikud andmeid siinse 10 adramaa suuruse küla kohta on olemas juba „Taani hindamisraamatu“ Eestimaa nimistus (1241). Praegu on Maidla peateedest kõrval, ometi läks siitkaudu üle Sirtsi soo tähtis talitee – Virutee, mis ühendas Kesk-Eestit Narva ja Peterburiga.

AIDU KÜLA MÄLESTUSKIVI

Aidu leidis esmakordselt märkimist 1241. aastal „Taani hindamisraamatu“ Eestimaa nimistus kui 19 adramaa suurune küla ja oli seega ümberkaudsetest asundustest suurim.

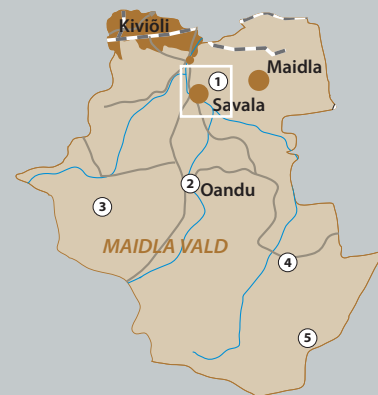
Umbes viie kilomeetri pikkune maadligi hoonestusega Aidu tähistas tegelikult kolme küla: Aidu, Aidu-Liiva ja Aidu-Nõmme. Looduses polnud mingit märki, kus lõppes üks või algas teine. 19. sajandi teisel poolel, kui Maidla mõisnik oma talupoegadele Aidu väljadelt krunte hakkas müüma, omandasid paljud kunagi seal elanud ja hiljem sooservale tõrjutud põlvkondade järglased enesele maatüki. Põlistalude pärijate vahel maade poolitamisega muutusid krundiribad aina kitsamaks ega mahutanud kõigi osapoolte väravaposte peatee äärde. Sellest siis üksteise ette või taha rajatud uued pereõued ja vonklevad kurud (tänavad).

Aidu sõsarküla Nõmme tekkis 19. sajandi viimasel kolmandikul mõisa maade ostu-müügi tehingute käigus ja koosnes peamiselt väikemajapidamistest. Sajandivahetusel luidetele istutatud männik sirgus peagi, takistades liivaluidete edasikandumist ja varjates ligemale sajast suitsust koosnevat küla.

Aidu-Liiva areng kulges mõneti erinevalt. Üksikud heale järjele tõusnud talud pärinesid sarnaselt Nõmmele 19. sajandist. Enamikku seal asuvatest põldudest kasutas mõis oma eksisteerimisaja lõpuni. Küla hävis põlevkivi karjääriviisilise kaevandamise tulemusel lõplikult 1977. aastal.

Matson, M. Lüganuse kihelkond 765. 2006.

Aidu-Nõmme küla panoraam piltpostkaardil Ants Kangro erakogust

672929 / 6579811

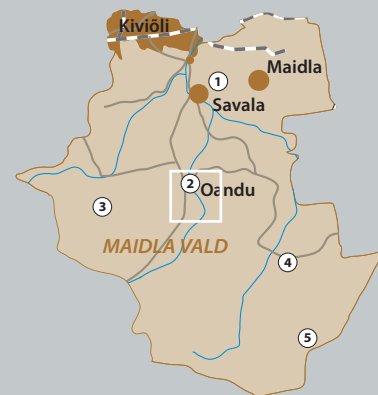
OANDU KARJAMÕISA AIT

Algselt toidumoonalaona kasutusel olnud ehitis kuulub 2001. aastal põlengus hävinud karjamõisa peahoonega ühtsesse kompleksi. Kui Püssi mõisa valdustes paiknenud Oandu karjamõisa härrastemaja valmis 1892. aastal, siis aida ehitus jääb mõnevõrra hilisemasse aega.

Ait paiknes kahel korrusel. Madala uksega keldriossa sai siseneda hoone tagumisest küljest ning seda kasutati liha säilitamiseks. Püsivalt madal temperatuur saavutati jäätükkide abil, mis sulamise vältimiseks saepuruga kaeti. Hoone esimesel korrusel hoiti jahu ja muud toidumoonna.

Nii nagu härrastemaja, oli ka ait pikka aega metskonna valduses. Seal hoiti puuseemneid ja käbisid ning hobuste jaoks varutud kaera. Pärast metskonnahoone ootamatut hävimist 2001. aastal oli ait ajutiseks peavarjuks kahele põlengus kodu kaotanud põliselanikule.

1998. aastal sai ait uue laastukatuse, osaliselt taastati puitnikerdused ja trepiosa ning lihviti põrand. Palkseinad püsivad aga tänaseni suurepärase näitena puidu visadusest ja sajanditagusest ehituskunstist.

671206 / 6573241

449:MOA:002

LÜMATU JAAM MUSTVEE–SONDA KITSARÖÖPMELISEL RAUDTEEL

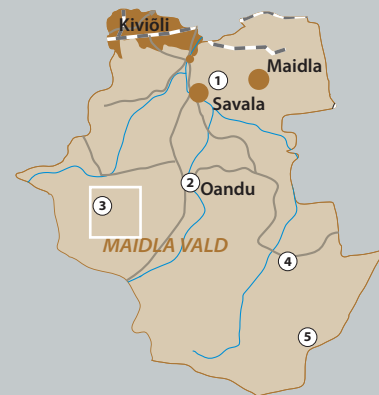
Esimese kitsarööpmelise raudtee ehitajaks Eestis oli 1892. aastal Venemaal loodud Juurdeveo Raudtee Selts. 1894. aastal sai selts loa ehitada kitsarööpmeline tee Valgast Pärnu. Teise taolise metsaveotee ehitamist alustati Alutaguse metsadesse – Sondast Mustveesse. Tee ehitamist alustas Vene Kütteinete Keskkomitee I maailmasõja ajal.

Eialgu ehitati raudtee Jõepereni. Igal kilomeetril, mis teest valmis sai, toimus puude laadimine. Seda teostati puude käest-kätte andmisega, hiljem ehitati puude juurdeveoks rullikuraudteed. Kuni Jõepereni toimus ka reisiliiklus. Inimeste veoks olid kaubavagunid ümber ehitatud. Vagunil oli mõni aken, keset vagunit asus raudahi ja seinte ääres pingid.

Lümatu oli üks suuremaid metsalaadimise jaamu, kus oli kaks teed ja 5 kilomeetrit pikk harutee. Lümatas asus ka juba suurem jaamahoone, kus elasid teetöölised. Siin sai töö õige hoo sisse 1940. aastate lõpus ja 1950. alguses. Viis päeva nädalas laaditi pea iga päev rong metsmaterjali täis, kaubasaatjaks oli Rakvere Metsatööstuskeskus. Ühel perioodil olid Lümatas metsalaadijaiks ja ülestöötajaiks demobiliseeritud madrused.

31. mail 1972. a sõitis viimane reisirong Sondast Avinurme, kaubarongid liikusid veel 15. juunini.

Narbekov, L. Rongiga Sondast läbi Alutaguse Mustveesse. 2000.
Foto Raudteemuuseum

665832 / 6571818

449:RTR:001

VARESSAARE LAHINGU MÄLESTUSKIVI

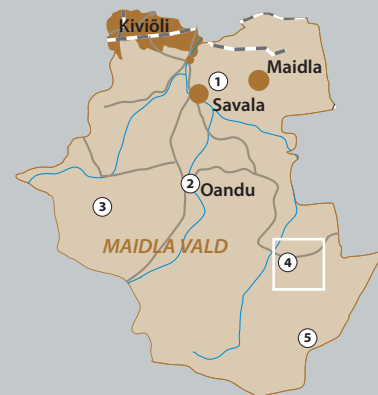
9. veebruaril 1944. a saabus Varessaare metsavahilt Omakaitse Maidla kompaniisse teade nõukogude diversantide jälgedest vahtkonnas. Kompaniitülem Albert Nurk organiseeris diversantide likvideerimiseks 10. veebruari hommikuks omakaitselastest 30-mehelise rühma.

Regedega sõideti 10. veebruari hommikul Tarumaale, kus koguneti Heindrich Tarumi tallu. Sealt suunduti Varessaare metsavahi maja juurde, mille lähedusest „võeti üles“ diversantide jäljed, mis viisid jälitajad edasi mööda metsaserva Muraka ja Ratva raba vahelisel seljandikul.

Mehed olid liikunud poole tunni ringis, kui nende pihta avati küljelt automaadituli. Paljud langesid kohe või said esimestest laskudest haavata. Lumme varjunult avati vastutuli ning püüti selle katte all taganeda. Koguneti uuesti Tarumaale, kuhu viimased pääsenud jõudsid alles öösel.

Maidlas organiseeriti seejärel täiendav 20-meheline rühm, mis pealelõunal Tarumaale jõudis. Järgmisel hommikul alustati uut haarangut, appi tuli kompanii jagu sakslasi. Diversandid olid aga lahkunud, öhkides enne mahajääva varustuse.

Kohapeal selgus, et Maidla kompanii mehed olid langenud ettevalmistatud varitsuse ohvriks. Diversandid aga taganesid Peipsi suunas, põrgates kokku Mäetaguse ja Tudulinna omakaitselastega. Mälestusmärk lahingupaigas avati 12. augustil 1989. aastal.

677534 / 6568494

449:MAL:002

VARESSAARE METSAVAHIKORDON

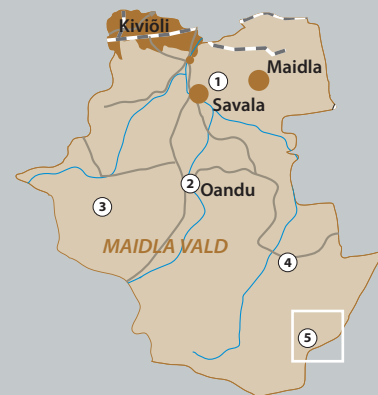
Varessaare talu ehitati mõisniku käsul metsavahikohaks aastatel 1849–1950. Esimene metsavaht oli Mihkel Tarum. Praegu veel ainsana püstitolev uus maja rajati 1937. aastal pärast laialdast metsapõlengut soodevahelisele seljandikule. Maja on viimased aastakümned seisnud tühjalt.

Varessaare kordon on olnud koduks paljudele metsavahipõlvkondadele. Tolleaegse metsavahi kohustus oli mõisnikule ulukeid küttida ning oma piirkonna üle vahti pidada. Palka maksti püssirohu, linnaste või muu moona näol.

Varessaare kordoni tekkeloo kohta on liikvel legend, et tollane mõisnik rajanud vahtkonna nimelt oma valduste ääremaale, et sakste omavahelises kaardimängus seljatagust kindlustada. Halva õnne korral võis arusaadavalt panustada kaugel soosaarel asuvale vahtkonnale, enne kui riskida mõne tootliku maatüki kaotamisega.

Koht jäi tühjaks 1965. aastal. Keset põllulappi konutav elumaja, mille teise korruse sahvriaknast avanes kunagi vaade rabalagendikule, on sellest ajast olnud peavarjuks matkalistele ja marjulistele.

Kask, E. Tee vaikusesse. 1977.
Foto Ants Kangro erakogu.

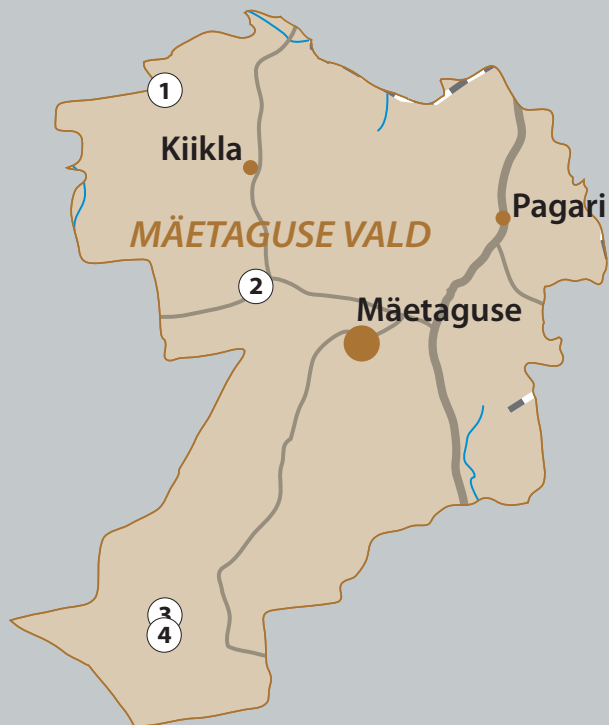

678864 / 6563323

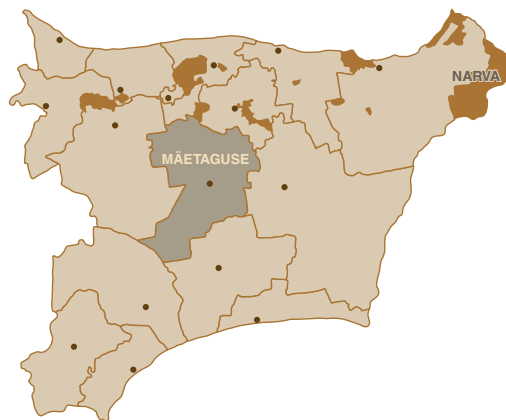
449:VKK:006

- 1 Võrnu tänavküla ja lainetavad metsa- ning külavaheteed
- 2 Metsavend Pargase mälestuskivi Arvilas
- 3 Metskülad Mäetaguse oosistikul
- 4 Mäuramäe tõrvaahi

MÄETAGUSE VALD

Vanimad kirjalikud andmed Mäetaguse valla küladest pärinevad „Taani hindamisraamatust“ (1241), neist tähtsaim Meintackuse küla. Looduslik huviväärsus on aleviku loodepiiril kulgev kirde-edelasuunaline seljak e oos, mille järgi paikkond on endale Mäetaguse nime saanudki.

VÕRNU TÄNAVKÜLA JA LAINETAVAD METSA- NING KÜLAVAHETEED

Kiikla–Võrnu–Ereda maastik hõlmab nii metsi kui põllumajandusmaastikku, mida ilmestavad Kiikla mõis ja Võrnu tänavküla. Ligi kolmele kilomeetrile välja venitatud teeäärset Võrnu talude rivi kutsuti rahva seas „sandiväsitajaks.“

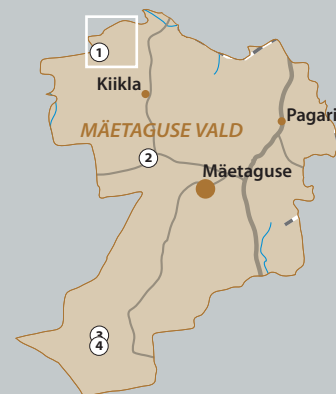
Tänapäeval on siinseks omapäraks põldude ja teede lainelisus, mis on tingitud maa all Kohtla ja Sompä põlevkivikaevanduste nn kombainilaavade tõttu langatunud alade vaheldumisest toetatud allmaakäike ja tervikuid tähistavate lavapeenardega.

Metsas võib sellise varinguala piiri esialgu pidada mingiks sihiks, eriti kui vaadata puu latvade vahel selgelt märgavat lagedamat ala. Maapinna tasemel siiski sihi mulje kaob, lihtsalt osa mingil mõttelisel joonel olevaid puid on enamikus veidi langatusala poole kaldu.

Mõned puud kukuvad seetõttu ka pikali. Ja vanasti, kui langatusala front vastavalt allmaatööde edenemisele edasi nihkus, said nendest kaldus puudest jälle püstitatavad puud ja kaldu vajusid nende praegusel juhul vasakpoolsed naabrid.

Sissevarisenud kaevandatud ala ja püsijäänud pinnase kõrguste vahe oli umbes 1,5 m paksuse väljakaevatud põlevkivikihi korral maapinnal tavaliselt veidi üle meetri.

Kuna sageli olid vanad metsakuivenduskraavid samuti napilt meetrise sügavusega, siis said maapinnalähedast kaevandatud alade metsaomanikud omale pärandiks kohati ülejutatud ja surnud metsa, sest üle vallide veed enam voolata ei tahtnud.

680855 / 6577820

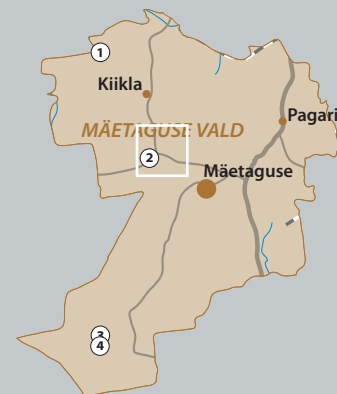
498:POM:001

METSAVEND PARGASE MÄLESTUSKIVI ARVILAS

Mäetaguse vallas tegutses pärast sõda üks Virumaa kuulsamaid metsavendade juhte – Heino Lipp, hüüdnimega Pargas. Tegemist oli pärast-sõjaaegses Eestis maailmatasemel kuulsa kümnevõistleja Heino Lipu onupojast nimekaimuga.

Üldiselt olevat Pargase rühmas olnud kord päris kõva. Mehed omapead mingeid aktsioone ei tohtinud korraldada. Kes rühmast tahtsid korraiski ära minna, pidid alati Pargasele sellest teada andma. Ka püüti hoiduda mõttetutest verevalamistest.

Paraku sattus Pargas Arvilas pruuti külastades NKVD-laste piiramisrõngasse ja jäi metsajooksvate kaaslaste taganemist kuulipildujatulega kaitsma ning langes ebavõrdses lahingus 18. novembril 1949. a. Nüüd seisab tema hukkumispaias väike mälestuskivi.

684248 / 6571155

498:MAL:001

METSKÜLAD MÄETAGUSE OOSISTIKUL

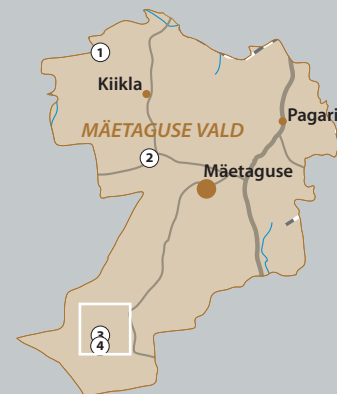
Mäetaguse valla üheks eripäraks on Alutaguse laante ja rabade vahel peituvates Mäetaguse–Sildoja oosistiku kõrgemates kohtades, nn saartel paiknevad külad ja talud.

Oosistiku keskosast leiame esimese Metsküla, mis on tuntuks saanud nii oma muistse rauasulatuskoha kui ka savileiukohtade tõttu. Viimaste tunnistajaks on kunagise Allika talukoha varemetes nähaolevad kõrvalhoone seinad. Erinevalt Lõuna-Eestist on põhja pool suhteliselt haruldane, et hoone seinad on valmistatud toorsavist. Teine silmatorkav erisus on selles, et kui tavaliselt kasutati savimüüri tegemisel sideainena õlgi, siis siin torkavad lagunemakippuvas seinas silma sinna segiläbi pandud puuoksad ja pulgad.

Oma nime on talukoht saanud talu kõrval oosinõlvast väljavoolava allika järgi. Oosistiku edelaotsast leiame teise Metsküla-nimelise talukohade grupi. Saarevälja talust on saanud pigem suvekodu ning endises metsavahikohas on enamikust hoonetest alles vaid vaarikatesse ja nõgestesse kasvanud varemed. Ühel eluhoonel on seal siiski palkseinad korralikult üles laotud ja katus ootab uuesti panemist.

Kõrgemäe külal oli kunagi ääremaa kohta suhteliselt haruldane oma sümbol – tuuleveski, mille tiivikut olevat olnud isegi kaugelt üle metsade näha. Nüüd laiub selle koha peal aga sovhoosiaegne kruusaauk.

Ka samas kõrval Mäuramäel näeme kunagise talukoha tunnustena vaid metsalagendiku keskel kasvavaid õuepuid ja sireleid.

680957 / 6559608

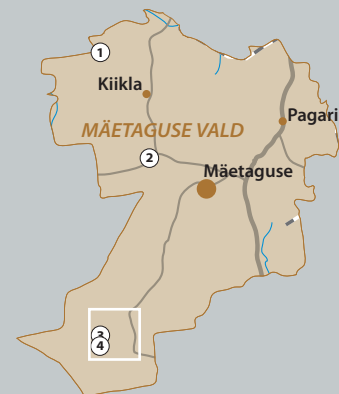

498:POK:001

MÄURAMÄE TÕRVAABI

Mäuramäe ja Saarevälja vahelisest metsatukast kulgeb kagusse metsarada, mida mööda käiakse rabasse marjule. Radapidi vaid veidi üle 300 m minnes näeb raja kõrval väikest samblasse ja rohtu kasvanud kiviküngast, milles terasemal silmitsemisel leiab ka väikese tagantpoolt sissevarisenud ahju suu.

Mõned aastad tagasi seda leidu märganud ja kirjeldanud Alutaguse matkaklubi inimesed ei osanud ahju päritolu ja otstarbe kohta midagi arvata. Lähedase talu vanaperenaine mäletas oma rohkem kui 80 aasta tagusest lapsepõlvest vaid seda, et mehed seal mingil põhjusel suurte kasehalgudega ahju alla tuld teinud. Iisaku muuseumist pakuti välja, et eks seal võis lubjaahi olla. Lõpuks leidis siiski üks vanahärra, kes teadis seal tõrvaahju olevat olnud.

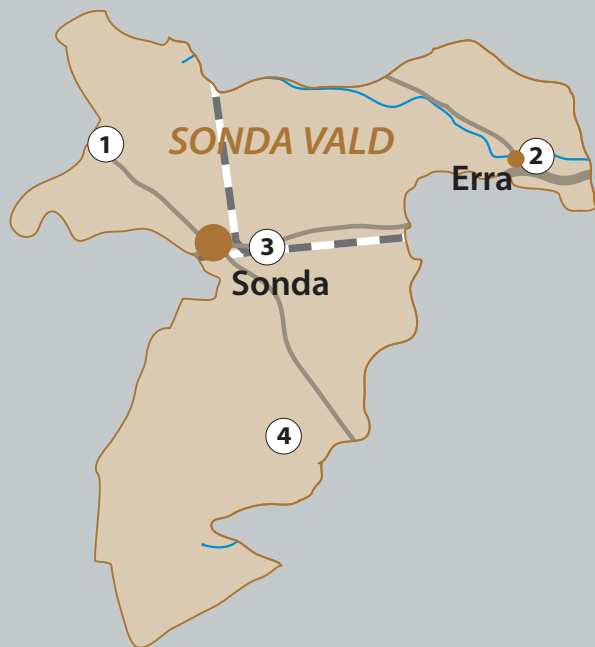

681047 / 6559041

498:TOA:001

- 1 Liivoja talu – Meinhard
Laksi sünnikodu
- 2 Erra mõis
- 3 Sonda jaamahoone
- 4 Kaanisoo metsavahikoht

Sonda on ümbritsetud neljast suurest soost: Sirts, Kuresoo, Muraka raba ja Uljaste soo, ning jäänud eemale suurtest teedest. Sonda valla territooriumil asuvatest küladest on vanemad Uljaste (1468) ja Satsu (1483). Siinsed maad on kuulunud kahe kihelkonna, Viru-Nigula ja Lüganuse, koosseisu.

Aleviku teke on seotud Balti raudtee avamisega 1870. a. Asula kasvu hoogustas Sonda–Mustvee kitsarööpmelise raudtee valmimine 1926. a. Olulisel kohal on olnud metsatööstus.

LIIVOJA TALU – MEINHARD LAKSI SÜNNIKODU

*Sirelililla
ja õunapuuroosa õu,
lubjatud korsten.*

*Laaned ja laukad
kurgede kluu, liiv ja põld –
see on
LIIVOJA*

Nii kirjutas oma sünnikodust emakeelepäeva tähistamise mõtte algataja Meinhard Laks.

Padaoru–Sonda tee ääres, Sonda valla piiril asuvad metsalagendikul kõrvuti kaks põlist talukohta, Liivoja ja Mäitse, mis tänapäeval kuuluvad Uljaste küla koosseisu.

Liivoja talus sündis kauaaegne Sonda kooli direktor ja pedagoog Meinhard Laks (1922–2008). Peale õpetamise tegeles ta koduloo uurimise, kirjandusliku loometöö,

maalimise ja loodushoiuga. Laks on oma kultuurialase tegevusega tuntud kogu Virumaal. Meinhard Laksi mitmekülgse kultuuripärandiga saab tutvuda Sonda raamatukogus. 12. juulil 2009. a püstitati Eesti Looduskaitse Seltsi Sonda osakonna eestvedamisel Meinhard Laksi sünnikodu õuele mälestuskivi.

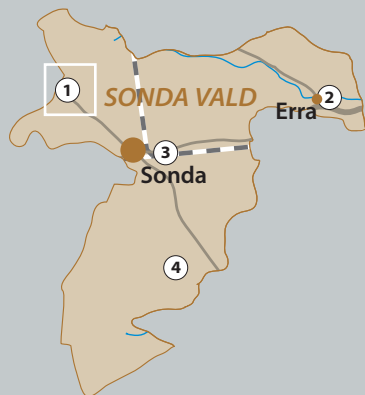
Mäitse põlistalu kohta pärinevad esimesed kindlad kirjalikud teated XVIII sajandi II poolest, kus talupojana on märgitud Mäitze Mihkel oma perega. Vahetult talu kõrval Uljaste oosil asub Mäitse mäge, kus asus talu kiigeplats. Praegu meenutab põlist eluaset vana õunapuu ja hoonete aimatavad vundamendid.

Mõlemad talukohad on tähelepanuväärsed, kuna kohanime järgi on antud sealsetele talupoegadele ka perenimed, vastavalt Mäitse ja Liiv-

oja ja mõlemad nimed on kasutusel tänaseni.

Liivoja talu kuuulus varem Pödri külasse ja Samma mõisale ning naabertalu Mäitse (*Streugesinde Mäitz*, hilisem Kullasaare A 72) kuulus Uljaste külasse ja Pada mõisale. Kahe talu piir oli ühtlasi kahe mõisa vaheline piir. Talude lähedalt pääseb kergesti Uljaste matkarajale.

Laks, M. Rändaja. 2009.
EAA.1231.1.230
EAA.1864.2.VIII-124
EAA. 3724-4-1670

656505 / 6585658

751:TAK:001

ERRA MÕIS

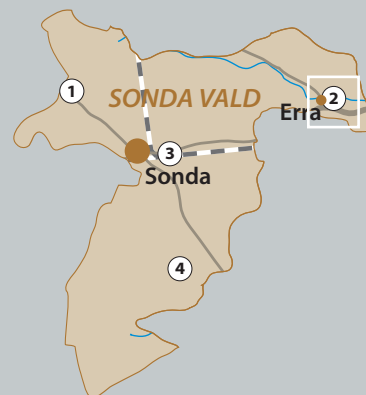
Sonda valla idaosa maad kuulusid Erra mõisale ja piirkond on heaks näiteks põllumajandusega tegelemisest selles kandis. Erra mõis kuulub väarikana Põhja-Eesti vanemate hulka, esimesed teated pärinevad 15. sajandist. Nime on mõis saanud selle vahetus läheduses asunud Erra (vanemates ürikutes *Heraes*) küla järgi.

Mõisa parimad ajad saabusid 19. sajandi teisel poolel, mil seal peeti tõukarja – idafriisi lehma, berkshire sigu, oxfordi lambaid. 1876. a on mõisas loetletud üle kahekümne hooneliigi, ehitisi ise oli rohkem. Mõisasüdamel ühendas tervikuks park. Mõisa viisallee.

Erra mõis väärrib tähelepanu veel selle tõttu, et läbi pika ja väarika ajaloo on mõisa härrastemaja olnud puidust, ülejäänud abihooned ja karjalaudad kivehitised.

Olgu hoonetega kuidas on, need lagunevad, neid ehitatakse ümber, kuid mälestused ja rahvajutud jäävad püsima sajanditeks. Nii rääkis Juhan Lopp Erra mõisniku Rennenkampfi kohta ühe lõbusa loo: „Parun Rennenkampff olnud üks paljudest Erra mõisa omanikest. Praegused vanad inimesed mäletavad teda kui kõrges eas vanahärrat. Kuid R. ise kartnud surma üle kõige. Ta kutsunud talupoegi oma juure ja küsinud: „Kaua ma elan?“ Saanud vastuse 25–50 aastat, ta lasknud anda ütlejale tallis nahataie. Juhtunud aga mõni lausuma, et härra elab 100 või enam aastaid, siis valmistanud talle kobe pidusöök ja antud viina. Vat milline võim oli sellel poolhullul mõisnikul.“

EKLA.200.19:1.82/4
EAA.46.2.125
www.hot.ee/erraks

669885 / 6585360

751:MOA:001

SONDA JAAMAHOONE

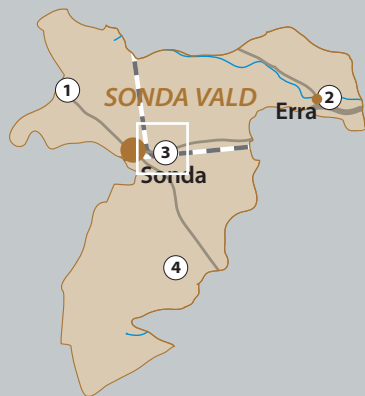
Sonda alevik asutati aastal 1897 seoses raudteejaama toomisega Vana-Sondast Sondasse. Tunduvalt varem (1712. a) on mainitud Kalvi mõisale kuuluvat ½ adramaa suurust Sonda nimelist üksiktalu, mis arvatavasti asus praegusest Sondast 1–1,3 km ida pool ja mida kutsutakse tänapäeval rahvakeeles Vana-Sondaks. Kahe Sonda raudteejaama lugu kirjeldatakse Leo Narbekovi raamatus järgmiselt: „*Erra paruni ja Raudtee Direktsiooni vahel tekkisid lahkhelid sellise tühise asja nagu jaama ümbruse korrastamise pärast. Seda jagamist kasutas ära naaber, Kunda parun, kes oli taibukas ja kaval valitseja. Ta andis uue jaama ehitamiseks platsi täiesti tasuta ja miks ei pidanud raudtee seda võimalust kasutama. Ka oli uus koht looduslikult parem, kõrgem ja ehitamine seal palju kergem. Nüüd oli siis Kunda paruni maadel kaks jaama – Kappel (Kabala) ja Sonda.*“

Sonda kui alevi kujunemine on otseselt seotud Balti raudtee rajamisega. 1870. a sügisel tehti rongiga esimene sõit Peterburist Tallinnasse. Raudtee võimaldas hakata vedama odavalt ja suurtes kogustes kaupasid. Majanduselule lisas hoogu 1905. a avatud Sonda–Aseri raudteelõik, mida mööda hakati tsementi ja puitu vedama ja samuti 1926. a täies ulatuses valminud Sonda–Mustvee raudteelõik puitmaterjali varumiseks ja väljaveoks Alutaguse laantest. Sonda raudteejaamast kujunes kiiresti suurt piirkonda teenindav tähtis raudteede sõlmpunkt. Tähtsamaks väljaveetavaks kaubaks Sonda jaoks oli puitmaterjal. Sonda jaama kaudu korraldati posti ja telegraafiühendus isegi Aseriga. Vabadussõja ajal

liikusid siitkaudu soomusrongid, II maailmasõja ajal sai paigast tähtis strateegiline sõlmpunkt ja pommitamise sihtmärk. Sonda vajas uusi töökäsi nii tootmisesse kui ka teenindusse. Raudteejaama ümbrusesse kujunes asula.

Vana puidust pitskaunistustega jaamahoone hävis viimases sõjas. 1950. aastate algul valminud klassitsistlikus stiilis raudteejaamas töötab praegu postkontor. Raudtee tähtsust Sonda valla ajaloos meenutab ka depoo juures asuv Sonda–Mustvee raudteele pühendatud mälestuskivi.

www.sonda.ee
Narbekov, L. Rongiga Sondast läbi Alutaguse Mustveesse. 2000.
EAA.3.1.448
ERA.1.4.199

661675 / 6582496

751:RTR:001

KAANISOO METSAVAHIKOHT

See igivana, juba Põhjasõja lõpust teada olev üksiktalu on Sonda valla arvukate metsavahikohtade esindajaks. Kaanisoos asub asustusest kaugel, keset suuri metsi raadatud lagendikul ja kohale jõudes tajud, kuivõrd suured ja võimsad on siinsed laaned. Minevikus on praeguse Sonda valla metsamaad olnud jagatud ümbruskonna mõisate vahel – Kunda, Pada, Satso, Kalvi, Koogu, Varudi, Põlula, Erra, Samma ja Viru-Nigula kirikumõisa vahel. Kuna metsad asusid mõisast kaugel, oli vaja kohapeale inimesi, kes valmistasid ette mõisasse mineva puitmaterjali, meisterdaksid puidust tarbeesemeid, valvaksid metsa võõraste laastamise eest ja varuksid härradele metsloomade- ja linnuliha, karusnahku. Nii jääb Sonda valda ka arvukalt teisi väga vanu metsavahikohti, nagu näiteks Liignurme, Jalastu, Puisma, Nüri, Räime, Uljasti, Satso. Metsanduse arenedes muutusid ka metsavahtide tööülesanded. Vanimad teated selle piirkonna metsakasutuse kohta on järgmised.

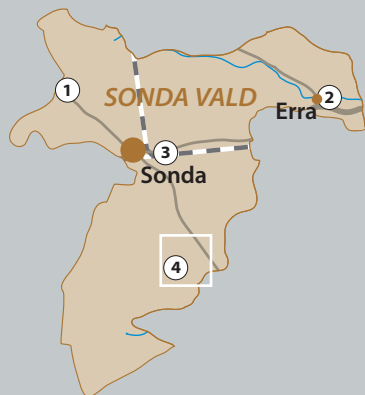
Kaanisoos kohta mainitakse 1716. a Virumaa adramaarevisjonis, kus Kalvi mõisnik märgib vabadike nimekirjas Kannisoh Jahni, kes on 28 aastane ja elab koos 50 a ema Lenoga. Neil on majapidamises üks lehm ja ametilt on mees metsavaht.

Juba 1688. a Virumaa revisjonis kaebavad Koogu ja Kunda mõisnikud nagu ühest suust, et mõisa metsad asuvad mõisast kahe ja poole miili kaugusel (rootsi miil = 10 km), ning seal tuleb tihti ette, et mõisnike juurest ärakaranud talupojad laastavad metsa ja põletavad seal alet ja et

neid metsi kasutab kogu kihelkond. Kunda mõisnik nimetab Wehhamalska metsa ja küla (hiljem Wieha Ma, Vihhamalja jt). Sinna ei minevat ühtegi korralikku teed ja et seepärast saab puid teha ainult talvel. Wehhamalska metsa ääres on vana talu rehehoone kohendatud kõrtsiks, kus peale õlletegemise leiavad öömaja talupojad ja mõisatöölised, kes puude järgi käivad.

Kaanisoosse viis ainult üks kitsuke ja raskesti läbitav metsatee, mis lõppes lagendikul, kus asus metsavahi elamu koos abihoonega. Viimati seal elanud metsavahipere oli Vellbaumid.

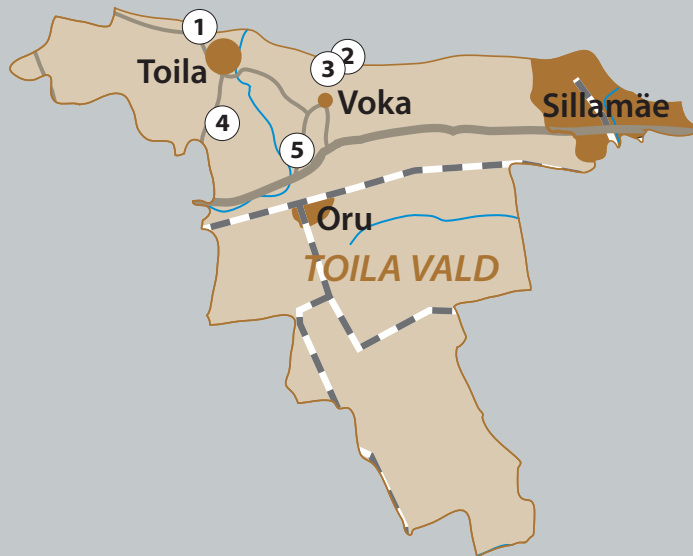
RGADA.274.1.1614/5
RGADA.274.1.1614/6
EAA.3.1.451

662158 / 6576493

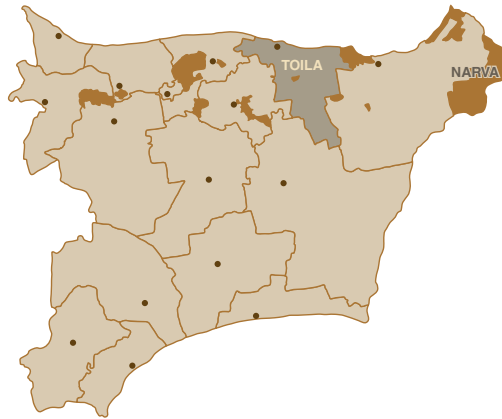

751:VKK:001

- 1 Toila kalasuitsutamise
ahjud
- 2 Voka tellisetehas
- 3 Voka keldrid-kahuri-
alused
- 4 Mägara oja sild
- 5 Lagedi veski

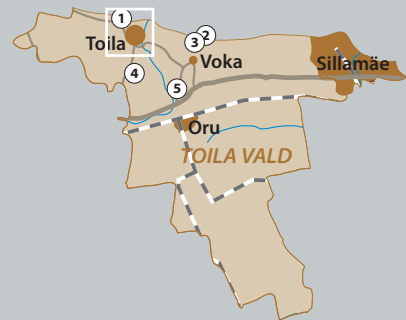
Juba 1426. aastal mainiti Tulise küla, mis hiljem Toila külaks nimetati ja kuhu Rootsi ajal rajati Toila mõis. Toila ehk Männiku oli põhiliselt kaluriküla. 18. sajandi II poole alguses toimunud talude päriseks ostmisega ja suvitajate arvu kasvuga hakkasid suurenema vajadused ka suvilate järele. Peterburi–Tallinna raudtee käikuminekuga suurenes suvitajate arv Toilas ja selle ümbruses. Küla hakkas saama asula ilmet.

TOILA KALASUITSUTAMISE AHJUD

Toila on kauaaegsete kalapüügitraditsioonidega rannaküla. Kuna värske kala rikneb kiiresti, siis ehtasid ettevõtlikumad mehed otse randa kalasuutsutamise ahjud. Tegemist oli 8 saraga, kus igaühes töötas 1–5 kalasuutsutajat.

Peale sõda jäid sarad kasutuseta. Kuuekümnendate aastate lõpus alustatud muuliehitus muutis merelainete mõju nii, et need uhusid kalasuutsetamisahjude aluse kalda mitmekümne meetri laiuselt merre.

698765 / 6593006

Mõtuste, M. Toila ümbruse kultuuri ja hariduselu ajaloost. 1998.

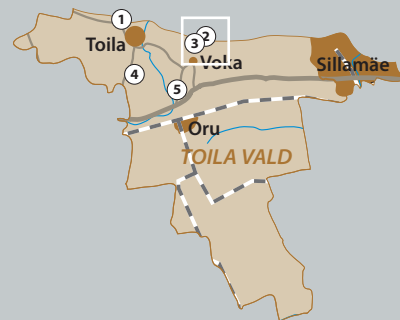

802:JKM:001

VOKA TELLISETEHAS

Voka mõisa lähedal pankrannikul paljanduvad rikkalikud savilademed, mille tõttu rajas mõis 19. sajandil sinna oma tellisetehase. Asukohaks valiti pangast sajakonna meetri kaugusel asuv klindipealne, tehas asus praeguse pargi territooriumil.

Algselt oli plaanis ka Oru lossi ehitamisel kasutada Voka tellise-
tehase toodangut. Selgus aga, et materjali kvaliteet ei olnud piisavalt hea,
ning tellised osteti sisse mujalt. Tehas töötas kuni 1937. aastani.

703555 / 6591670

Mõttuste, M. Toila ümbruse kultuuri ja hariduselu ajaloost. 1998.

802:SAT:001

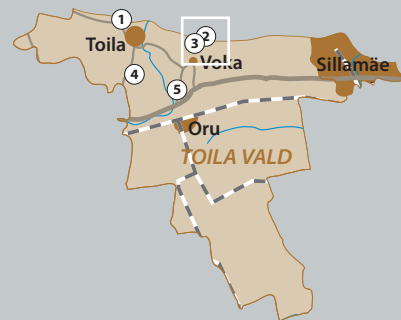
VOKA KELDRID-KAHURIALUSED

Voka mõisa kohta leiame esmakordselt andmeid 1586. aastast Kollota nime all.

1787. aastal arvati Voka seitsme kaunima mõisasüdame hulka. Mõisa-omanike suguvõsa on olnud värvika ajalooaga. Nende erinevaid ideid on rakendatud ka Voka mõisa arendamisel.

Mõisa üks omanikke, Kingstoni hertsoginna Elisabeth, laskis Inglismaal puhtast mahagonipuust korveti teha, et see Katariina II-le kinkida. Enne Peterburi jõudmist purunes laev Ingerimaa rannakaljudel ja selle kaheksa suurtükki toodi Voka mõisa. Kahurid paigutati kahel pool mõisa asuvatele bastionidele suunaga ida poole.

Mõis hävis 1944. aastal, bastioneid kasutatakse tänapäeval keldritena.

703282 / 6591400

Mõtuste, M. Toila ümbruse kultuuri ja hariduselu ajaloost. 1998.

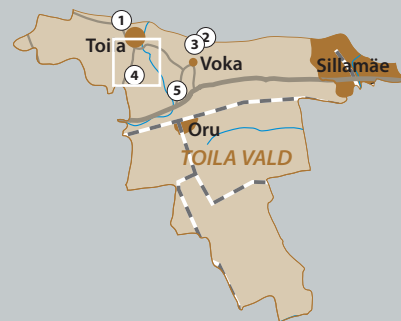

802:KEL:001

MÄGARA OJA SILD

Pühajõgi ja tema harujõed looklevad enne merre suubumist kõrgel kaldapealsel, ning ristuvad inimeste põhiliste ida-lääne suunaliste liikumisteedega. Kui taliteed ei vastanud enam tihenevale liiklusele, hakati otsima püsivamaid teekohti, ning rajati kapitaalsemaid sildu.

Kolmekümnendatel aastatel rajati üle Pühajõe ja tema harujõgede mitu graniitsammastel betoonsilda. Tänapäevaks on neist säilinud vaid üks, mis asub kunagisest peateest kahe pereni viival haruteel.

699378 / 6589527

Mõtuste, M. Toila ümbruse kultuuri ja hariduselu ajaloost. 1998.

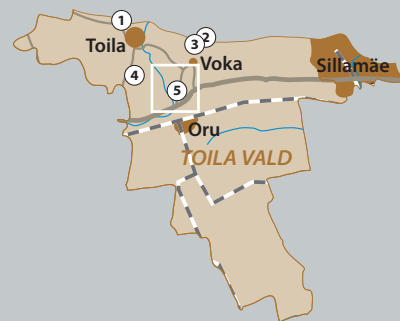
802:KIS:001

LAGEDI VESKI

Enne merre suubumist murrab Pühajõgi end läbi kõrgest paekaldast, seetõttu on ta kujundanud endale suure langusega sügava oru. Seda kärestikulist osa jõest kasutati ära vesiveskite rajamiseks.

Mälestuste järgi olevat Pühajõel olnud 5 veskit, nii mõnegi asukohta võib praegugi aimata. Lagedi veski on neist paremini säilinud, see on viimane Pühajõe vesiveskitest, mis töötas veel kuuekümnendatel aastatel, kuid jäi siis ajahamba pureda.

Mõtuste, M. Toila ümbruse kultuuri ja hariduselu ajaloost. 1998.

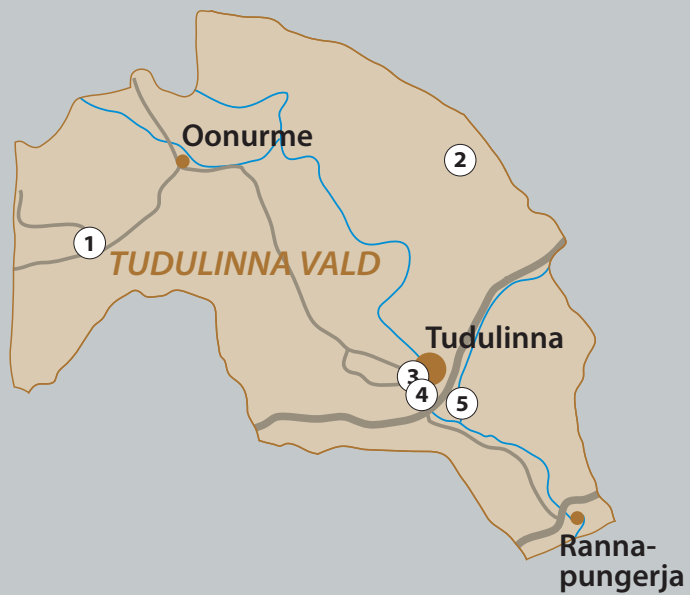

702019 / 6588478

802:VEV:001

- 1 Peressaare uudismaa-asundus
- 2 Hiissaar
- 3 Tudulinna linnamägi
- 4 Vaigutajate maja
- 5 Tudulinna elektrijaam

TUDULINNA VALD

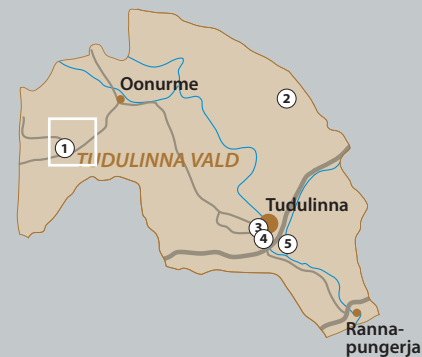
Esimesed teated Tudulinna kohta pärinevad aastast 1583 (*Tutinlinna*). 19. saj alguses eraldus Tudulinna (*Tuddolin*) mõis Rakvere mõisast. 1766. aastal ehitati puukirik, mida 1863. aastal uuendati ja suurendati. Tudulinna vald loodi 1866. aastal, enne seda kuulus Tudulinna Viru-Jaagupi kihelkonda, hiljem Iisaku kihelkonda. Jõgede ja ojade poolest rikka valla pärandkultuurist on kaardistatud erinevaid silla- ja koolmekohti.

PERESSAARE UUDISMAA-ASUNDUS

Peressaare küla olevat rahvajutu järgi asutanud Põhjasõja ajal kolm väejooksikut venda. Pärast Sonda–Mustvee raudtee valmimist hakati Eesti Vabariigi valitsuse rahadega siia rajama Peressaare uudismaa-asundust. Riigi rahadega rajati sadakond 12–25 ha suurust talu. Riigi poolt hariti igale talule üles kuni 2 ha suurune põllutükk ning ehitati 2-toaline elumaja koos lauda ja viljakuuriga. Vangide abiga ehitati ühendusteed ning rajati kuivenduskraavid. Need teed on oma vanuse kohta veel silmatorkavalt heas korras. Praeguseks on paljud talud kahjuks kas tühjaks tehtud või on elanikud ise väljasurevast külast lahkunud.

www.tudulinnavv.ee

664117 / 6552987

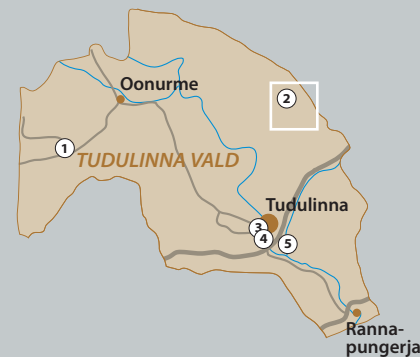

815:AST:001

HIISSAAR

Siin on olnud eestlaste pühapaik – hiis, millest annab tunnistust vaid nimi. Hiissaarel on ohverdatud loomi, linde, kalu, leiba, raha ja muud käepärast. Maasse olla peidetud raha, mida alles hiljuti on otsitud, aga leitud pole midagi. Hiissaar on paari sülla kõrgune küngas rabas – nelisada sammu pikk ja kolmsada sammu lai. Künka keskel oli paar vakamaad põlluks haritud. Küngast ümbritseb saja sammu laiuselt mets. Vanal ajal oldi Hiissaarel sõjapaos. Vabadussõja ajal on ehitatud maasse punker, ka siis olid inimesed sääls peidus. Tänapäeval on liivases pinnases ristkülikukujulise põhiplaani ehitise jäljed selgelt näha.

ERA II 249, 276/8 (4a).

678252 / 6556162

815:III:001

TUDULINNA LINNAMÄGI

Tudulinna vald on madal, mitmete jõgede, soode, rabade ja metsadega ala. Valla kõrgeimaks kohaks on Tudulinna Linnamägi (69 m), mis muistendi järgi tekkis Kalevipoja poolt kokkukantud ehitusmaterjalist.

Linnamäe lõunaosas asub sügav org, mille laius on umbes 20 meetrit ja pikkus 35 meetrit. Sellest orust olla kulda otsitud.

Tudulinna tekkimislugusid on rahvasuus liikvel mitmeid. Praegusele Linnamäele olla vanasti linna ehitatud ja see, mis päeval ehitati, langenud öösel sisse, nii et linnaehitus polnud põrmugi edenenud.

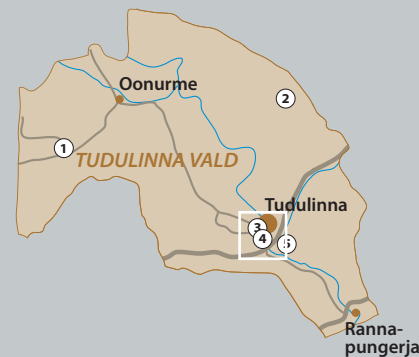
Teise loo järgi olnud praegusel Linnamäel linn olemas, mis aga korraga maa alla vajunud ja mille tagajärjel veel sügav auk praegugi Linnamäes näha olevat. Et aga linn ära vajunud, siis öeldud, et linn läks tuttu – magama, millest vastav nimigi olla tekkinud.

Kolmas tekkimislugu on järgmine: vanasti tulnud praegusele Tudulinna Linnamäele keegi mees, kelle nimi olnud Tuuto, ja asunud sinna elama. Tuuto elanud õige jõukalt, ehitanud hoonete ümber aia ja korraldanud eluaseme igatepidi mugavaks. Rahvas on öelnud siis selle kohta, et Tuuto elab kui linnas ja hiljem on jäänudki rahvasuhu nimetus Tuuto linn, mis aegade jooksul on muutunud Tudolinnaks ja tänaseks Tudulinnaks.

ERA II 249, 273/4 (1)

ERA II 70, 402 (5)

ERA II 70, 402 (6)

676475 / 6547884

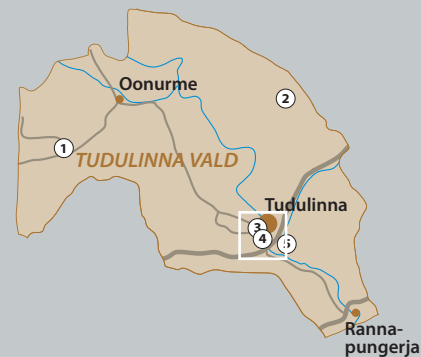
815:RIT:001

VAIGUTAJATE MAJA

Vaiku hakati koguma Leningradi sõjatööstuse tellimusel. Tudulinna vallas oli sobivat metsa. Nii otsustati sinna luua vaigukogumispunkt, kus töölised said alaliselt elada. Vanasti valmistati vaigust tõrva, mida puidukaitseks ja selle veekindluse tagamiseks kasutati. Tööstuslikult toodetakse vaigust peamiselt tärpentiniõli ja kampolit, sõjatööstuses täitis vaik ilmselt spetsiifilisemaid ülesandeid.

Metsakeemia kombinat tellis 1958. a paiku vaigutajate maja ehituse. Hoone ehitasid puitsõrestikule kaks kohalikku meest.

Kui vaigukogumishooaega polnud, kasutati vaigutajaid muudel metsatöödel.

676819 / 6547306

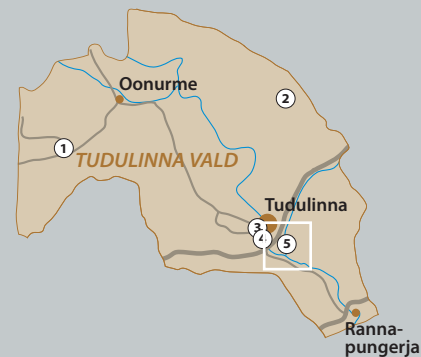
815:MMJ:001

TUDULINNA ELEKTRIJAAM

1947. aastal ehitati Roostoja jõe Särjetõkke kärestiku kohale komsomoli löökehitusena väike hüdroelektrijaam (võimsusega umbes 50 kW). Jaam läks käiku 1950. aastatel ja töötas 9 aastat. Paisu kõrguseks oli 6 meetrit, vee vooluhulk $2,5 \text{ m}^3/\text{sek}$.

Oma aja kohta oli elektrijaam piisavalt mehhaniseeritud, mistõttu puudus vajadus rohke tööjõu järele, pidevalt oli kohal vaid järelvalvepersonal. 1998. aastal vana hävinud elektrijaama tamm toestati ja tammile rajati uus 150 kW koguvõimsusega elektrijaam, mis läks käiku 1999. aastal.

www.tudulinnavv.ee

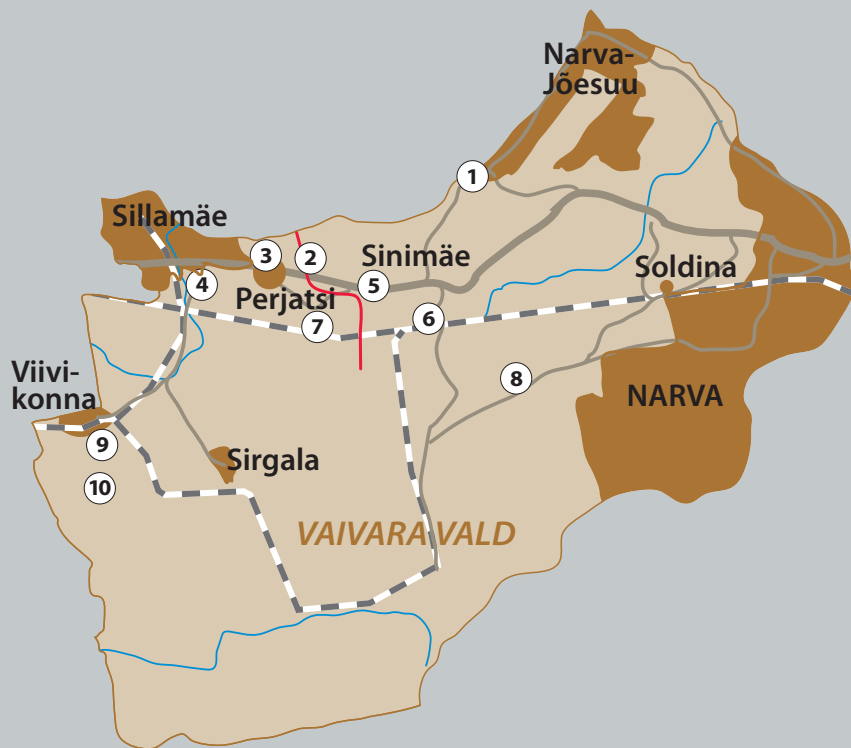

678337 / 6547021

815:KEJ:001

- 1 Meriküla rannakaitse-
patareid
- 2 Rootsi vall
- 3 Vaivara rahvamaja
- 4 Lehtmetsa Tiido vesiveski
Sõtke jõel
- 5 Vaivara mõis
- 6 Auvere meierei
- 7 Vaivara kirik
- 8 Auvere-Uuemõisa maa-
koht
- 9 Maaülikooli püsikatse-
alad
- 10 Vana-Viivikonna

VAIVARA VALD

Siin on inimtegevuse jälgi muinasajast, intensiivne asustamine algas nähtavasti 14. sajandist – enne Liivi sõda on nimetatud juba 24 küla ja 2 mõisa. 18. saj eraldus Vaivara iseseisva kihelkonnana Jõhvist. 19. saj oli kihelkonna areng väga tempokas, oluline osa oli postitee ja raudtee rajamisel.

Oma sügavad jäljed jättis I maailmasõda ja Vabadussõda. II maailmasõja järel oli hoonetest alles vaid armetud varemed, lõhutatud oli teedevõrk, sõjajärgsed kulgesid läbi surnuaedade ja pikki rannikuid.

Elanikud olid sõja eest evakueeritud ja tagasi tulemiseks ei olnud neil kohta.

Pea inimtühjaks tehtud maale ehitati elektrijaamad, nende tarvis Narva veehoidla ja põlevkivikarjäärid. Vaivara vallas kirjeldatud pärandkultuur on väga mitmekesine, enam on kirjeldatud talukohti ja kohanimesid.

MERIKÜLA RANNAKAITSEPATAREID

Meriküla paekalda peal on säilinud Vene keisririigi, Eesti Vabariigi ja Saksa riigi poolt rajatud betoonist kahurialused. Narva-Jõesuu (tollal *Hungerburgi*) sadama kaitseks mõeldud neljale 254 mm kaliibriga suurtükile patarei ehitamist alustati I maailmasõja ajal. Meriküla paekõrgendikul valmisid kahurite betoonalused ning varjendid meeskonna ja laskemoona jaoks, kuid kahureid kohale monteerima ei jõutud. Patarei tule juhtimiseks oli mere kaldale püstitatud kaks vaatluspunkti. Need olid plekk-katustega roheliseks värvitud puitehitised, üks 8 m ja teine 10 m kõrge. Vene positsioonid asuvad Narva-Jõesuu teest lõunas. Positsioonide varustamiseks olid need ühendatud laiarööpmelise raudteeharuga, see omakorda Tallinn–Peterburi pealiiniga.

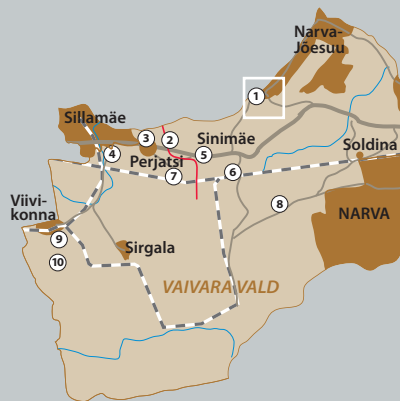
Vabadussõja ajal otsustati vene betoonalustele paigaldada 152 mm Canet' kahurid. Selgus aga, et väiksema kaliibriga kahurite jaoks läinuks vaja meetri jagu kõrgemaid aluseid. Samuti oli tsaariarmee tulesektor suunatud loodesse, muutunud sõjalises situatsioonis oli aga punaväelaste Balti laevastiku rünnakut karta põhjast.

Eesti Vabariigi Rannapatarei nr 7 ehitati olemasolevast positsioonist paarsada meetrit loodesse. Suurtükialused asuvad maanteest mere pool, pankranniku serval. Täiandavalt pikendati Auverest tulevat raudteeharu 300 m võrra. Esimene suurtükk oli juba kohale veetud, kuid Vabadussõja relvarahu tõttu tööd peatati. 1920. a ehitati teine suurtükipositsioon eelmisest patareist 150 m lääne-loode poole. Ohvitseride ja patareimees-

konna eluasemeks olid mõeldud endine suvemaja ja barakk. Kantselei, ambulantsi ja telefonikeskjaama jaoks kohaldati ümber lähedalasunud kahekordne maja. 1922. a Rannapatarei nr 7 likvideeriti ja kahurid toimetati Tallinna.

II maailmasõja ajal rajasid saksalased Merikülla samale liinile, aga täiesti klindi servale neli suurtüki-alust. Positsioonidele paigutati 105 mm kahurid.

Nende kahurite tule alla sattusid 14. veebruaril 1944 punaväelaste dessantlaevad ja ka maale jõudnud sõjamehed. Nõukogude ajal püstitati ebaõnnestunud sõjalise manöövri ja selles hukkunud nõukogude sõdurite meenutuseks mälestusmärk, mis asub patareidest Narva-Jõesuu poole. Õun, M., Maidre, I. Vaivara vald – 900 aastane lahinguväli. 2004., 2008.

724256 / 6592635

851:MMS:011

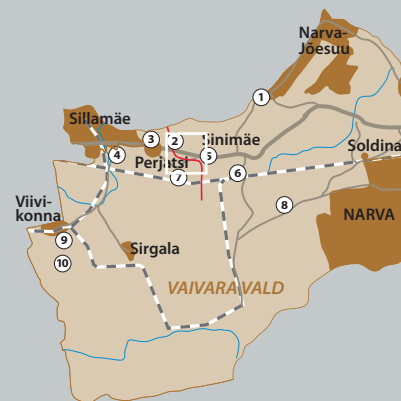
ROOTSI VALL

Rootsi valliks, rahvasuus ka Rootsi kantsiks, nimetatakse Põhjasõja ajal venelaste poolt rootslaste tõkestamiseks ehitatud muldkindlustusliini. 1704. a piirasid Vene väed Narvat. Kartes abivägede saabumist rootslastele, andis Peeter I korralduse ehitada Sinimägede maakitsusele merest sooni kindlustatud kaitseliin.

Kindlustuse ehitustööd toimusid 1704. a suvel suure kiiruga ja suurte väeüksuste (6 tragunipolku) osavõtul. Kaitseliini ehitustöid käis isiklikult üle vaatamas ka tsaar Peeter I koos kindralmajor Menšikoviga. Keiser ei jäänud ehituskiirusega rahule ja kamandas appi ka parasjagu Jõhvis asunud kindralfedmarssal Šeremetevi tragunipolgud.

Kindlustus koosnes mitme kilomeetri pikkusest muldvallist, vallist eenduvatest reduutidest (kraavi ja rinnatisega ümbritsetud hulknurkse tulejoonega välikindlustus) ja kindlustatud laagriploksidest. Tõenäolisena tunduva legendi kohaselt on Sinimägede läänepoolseim mägi, Tornimägi, saanud oma nime Põhjasõja ajal seal asunud venelaste vaatlustorni järgi.

Rootsi vall oli mehitatud aastatel 1704–1708. Lahingutegevust kindlustatud liinil ei toimunud. Kindlustustel laagris olnud Vene väed korraldasid pidevalt rüüsteretki lääne pool asuvatele aladele.

718045 / 6589086

Õun, M., Maidre, I. Vaivara vald – 900 aastane lahinguväli. 2004., 2008.

851:MIL:001

VAIVARA RAHVAMAJA

Vaivara laulukooril, orkestril ja näiteringil puudusid harjutusruumid. Paluti mõisnik K. Korffi, et too annaks selleks otstarbeks rendile Mäealuse kõrtsi. Kõrtsitoast sai saal ja müügiletist lava. 1901. a asutati Vaivaras Aleksander Feldpachi algatusel karskusselts Külvaja.

Eestimaa kuberneril poolt 20. sajandi alguses antud käsk, et igas kihelkonnas või mõisas peab olema haigemaja, lõpetas Külvaja tegevuse Mäealuse kõrtsis. Sinna tehti hospital, karskusseltsile soovitati ehitada oma maja.

Villem Promenti jutustuse järgi joonistatud rahvamaja plaan puupulgaga nende rehetoa muldpõrandale. 1908. a saadi rahvamaja müürid peaaegu valmis, kuid 1909. aasta sügiseks oli ehituskassa tühi. Mindi Nikolai Korffi käest laenu küsima. Too võtnud lausahtlist paberilehe ja kirjutanud sinna peale saksa keeles: „Mina, Nikolai Korff, annetan Vaivara meestele rahvamaja ehituse lõpetamiseks 500 rubla.“ Kirjutanud alla ja vajutanud pitsati. Lugenud siis meestele 500 rubla lauale ja öelnud: „Minge ja käige kõik ümbruskonna mõisad läbi.“ Nii saadi mõisatest kokku 2100 rubla.

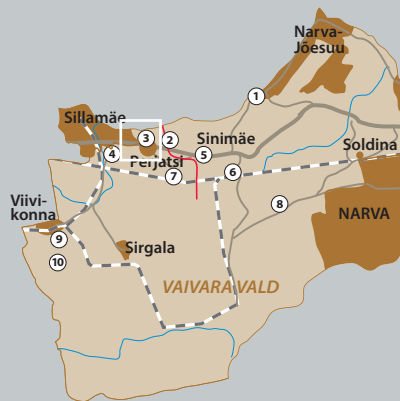
1910. a juunikuus õnnistati Vaivara rahvamaja sisse, aukülaliseks oli kutsutud Nikolai Korff. Tänutäheks rahvamaja ehituse toetamise eest peeti Korffi auks kuni Vaivara mõisa likvideerimiseni rahvamaja saalis esireas üks tool alati paruni jaoks vaba.

Rahvamaja külastasid kõik suuremad teatrid. Igal aastal käis

Estonia kontserte andmas. Rahva jutu järgi oli rahvamajas pöördlava. Teisel korral asusid Hoiu- ja Laenuühistu ruumid, ruumikas harjutussaal, mida 1941. a sügisest kuni 1944. a jaanuarini kasutas Vaivara vallavalitsus.

II maailmasõjast jäi maja terveks. 1944. a lahingute ajal paiknes hoones Saksa sõjaväehaigla. 1944. a paigutati siia vabakäiguvangid. 1945. a 1. jaanuari öösel puhkes Vaivara rahvamajas tulekahju. 1961. a ehitas Sinimäe sohvoos müüridele katuse peale, tegi sees mõningaid ümberehitusi ja muutis selle laoruumiks.

Vaivara rahvamaja ehituse ajaloo ja kirjelduse koostas Vaivara rahva mälestuste järgi Raimond Seppar 1988. a märtsis.

716301 / 6589341

851:SEM:001

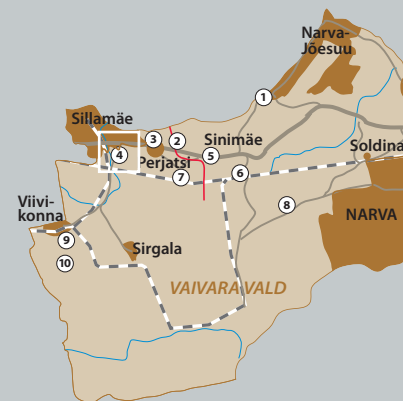
LEHTMETSA TIIDO VESIVESKI SÕTKE JÕEL

Edumeelse ettevõtja ja taluniku Tiit Lehtmetsa vesiveski jahvatas jahu, lõikas palke ning andis generaatori abil elektrit. Veski oli omal ajal tehniline saavutus, kuna vee jõud anti sügavalt jõeorust völlide abil üles, teab Heini Reiman. Veel praegugi on näha hoonete vundamendid, mille sees on völlikanalid. Sõtke jõe orus on säilinud mõned paisu detailid. Org oli 1941. aastal rindejooneks, seetõttu pole palju säilinud.

Puutumatu loodus ja samblane jõesäng muudavad oru koos veskitammi jäänustega ehtsaks pärandkultuuri pärliks.

Tiit Lehtmets, üks kohaliku elu liidritest, oli vallavolikogu liige ning Vaivara meierei juhatuses. Laia silmaringiga ning nutika mehena innustas ta veskipoiss Fjodorit õpingutele pühendumale, kuna sai aru, et poisil on nutti. Poisist saigi 1950. aastatel TRÜ rektor, füüsika ja matemaatika doktor Fjodor Klement.

Jõesaar, A.-M. Kuni sõda kõik purustas... 2002.

713881 / 6588626

851:VEV:001

VAIVARA MÕIS

Mõis asutati 18. saj keskpaigas. Algselt kuulus see von Sieversitele, kelle käest läks 1793. a Arps von Arpshovenite kätte. Alates 1866. aastast kuni võõrandamiseni 1919. a oli mõis von Korffide omanduses.

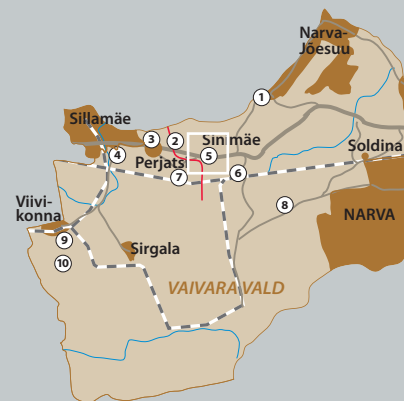
Parun oli väga edumeelne ja austatud mees, kelle algatusel rajati kihelkonnakool ja rahvamaja. Talude kruntimise aegu andis Korff igale talule ahjuraha ja majaprojekti. Korffi mälestuseks püstitasid Vaivara talunikud mälestuskivi, mis tema auks nimetatud Korffi jaamast (Auvere raudteejaam) 9 härjaga kalmistule veeti.

1890. aasta paiku püstitati mõisa šveitsi stiilis puidust peahoone. Arhitekt Karl Wehreimi projekti järgi püstitatud hoonele olid iseloomulikud väga liigendatud seinapinnad, järsud viilkatused ning sihvakad korstnad.

Võõrandamise järel kolis mõisahoonesse Eesti esimene riiklik lastekodu, mõisahäärber ehitati ümber, lossi suurtest saalidest tehti 58 tuba, kuhu mahtus elama 150 last. Lastekodu avati 1932. a, juhatajaks sai Joosep Allikas, kahekordse kõrgharidusega pedagoog. Lastekodus oli oma kool.

Lapsed evakueeriti sõja jalust 1941. a veebruaris Uuralitesse, Nevjanskisse. Hoone põletasid 1941. a maha taganevad punaväelased. 1944. a muutus ümbrus tundmatuseni, kui Sinimägede all peeti veriseimad lahingud, mis Eesti pinnal eales toimunud.

Orav, V. Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. 1991.
Foto: ERM.887.981

720361 / 6588166

851:MOA:003

AUVERE MEIEREI

Meierei ehitati Vaivara mõisa endise puidutööstuse maakividest hoonesse. Kontor ja töötajate korterid olid eraldi majas, mis asus meiereist umbes 30 m kaugusel, kus oli olnud puidutööstuse kontor ja korterid ning sidekontor.

Meierei avati 1923. või 1924. a, selle omanikuks oli Ida-Alutaguse Piimaühing, mille asutajateks olid Puksman Udriast (piiritusekuningas), Seelbach Merikülast ja Lemmik Narvast.

Päevatoodang oli 10 t eksportvõid, mis saadeti ära igaõhtuse piima-rongiga.

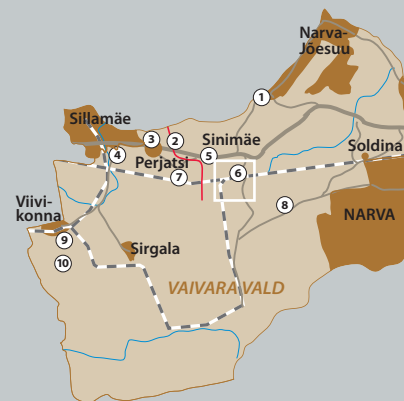
Lõss tagastati talunikele, osa jäi kaseiini valmistamiseks.

Tööstus koos juurdeehitisega ehitati kapitaalselt ümber aastatel 1939–1940, elektrifitseeriti, seadmed vahetati välja kõige kaasaegsemate vastu.

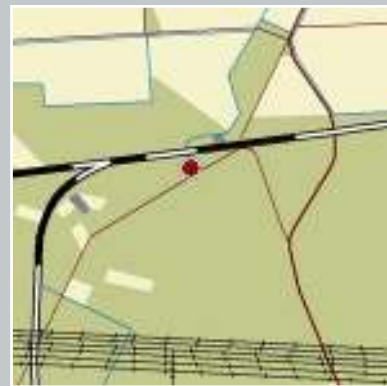
1. veebruaril 1944. a toimus Auvere raudteejaama juures lahing ja õhurünnak – see oli meierei viimne päev, kuna tööstus asus umbes 300 m kaugusel jaamast.

Jõesaar, A.-M. Kuni soda kõik purustas... 2002.

Orav, V. Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. 1991.

722583 / 6586982

851:MEI:002

VAIVARA KIRIK

Tänapäeva Vaivara maastikul on puudu kihelkonnakeskusele iseloomulik kirikutorn. Vaivara kirik on korduvalt sõjatules hävitatud ja uuesti üles ehitatud. Kivist kirik ehitati Vaivara mõisniku Karl von Sieversi poolt 1775. aastal, enne seda olid kirikud puust.

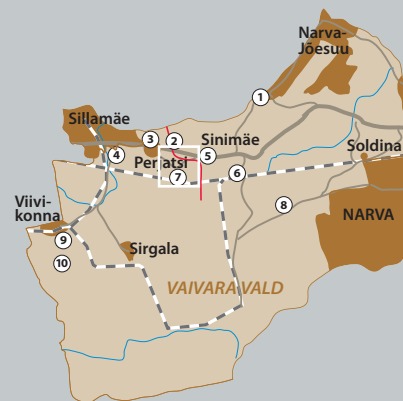
Muistne rahvajutt räägib, et ammusel ajal jäid metsa eksinud jahimehed kõrgele künkale ööbima. Magada mehed ei saanud, kogu öö kostnud kirikukellade helinat. Koju jõudes rääkisid kütid rahvale, mis nendega sündinud oli ja koos mindi seda paika vaatama. Künkal kaevates leiti surnuluid ja otsustati künkale kirik ehitada.

Ajaloost on teada, et alates 1623. aastast teenib Vaivara Maarja kiriku kogudust pastor Simon Andreas Pelconius, enne seda oli kogudus Narva saksa kiriku abikogudus. Rohkem kui 300 aasta jooksul on kogudust teeninud 19 pastorit, neist kõige kauem Friedrich Wilhelm Scholvin, aastatel 1818–1870.

Kaarel Tamme andmeil ei pääsenud kivist kirik eelkäijate saatusest – 1944. aasta lahingute alguses hävitas nõukogude suurtükivägi kiriku, kuna kirikutorn sobis sakslastele vaatluspunktiks. Viimane pastor oli Raimund Peiker.

Peale sõda veeti minema ka kirikumägi koos kiriku varemetega. Kruusakarjääris tegutses ehituskolonn, ehitati raudteeharu ja tööliste elamud. Kruus veeti täiteks Sillamäe jäätmehoidlale ja seda viidi ka Venemaale.

Orav, V. Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. 1991.
Foto: ERM.167.2

718443 / 6586748

851:KUL:004

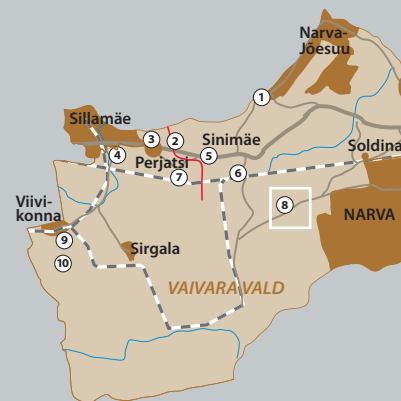
AUVERE-UUEMÕISA MAAKOHT

Soosaared Narva jõe äärsete suurte soode servas on olnud asustatud pikka aega. Nendele maadele rajati 17. sajandi keskel Auvere mõis (*Ampfer*). Paarsada aastat hiljem (19. saj II poolel) müüsid toleleagseud omanikud von Seegebarthid mõisa eesti soost talumeestele. Uued omanikud Jüri Tamm ja Mihkel Zimmermann jagasid mõisamaad omavahel. Zimmermannile jäi vana mõisasüda, Tamm rajas uued hooned, kohta hakati kutsuma Auvere-Uuemõisaks.

Suurtalus oli laudas ligi 40 piimalehma, põldu peeti paarisajal hektaril, metsi ja rabasid veel mitusada hektarit. Piim viidi iga päev rongiga Narva. Majapidamises olid abiks töölised, kellele anti elamiseks majad ja loomapidamiseks laudad. Auvere-Uuemõisas elati kokkuhoidlikult, kes pereliikmetest linnas ametis ei olnud, tegi maatööd. Jõudumööda püüti lastele hea haridus anda.

Maareform 1918. aastal jättis maad Tammedele. Auvere-Uuemõisa viimane omanik Karl Tamm oli aastaid Eesti Vabariigi riigikogu liige.

1940. aastal natsionaliseeriti suurtalu nõukogude võimu poolt, perenaine saadeti küüni elama. Vene väed viisid 1941. aastal taganedes kaasa karja ja hobused. 1944. aasta kaitselahingutes said hooned kannatada, aga peale sõda tegutses ühismajand ja katused kukkusid kivihoonetel sisse alles seitsmekümnendatel.

725870 / 6584582

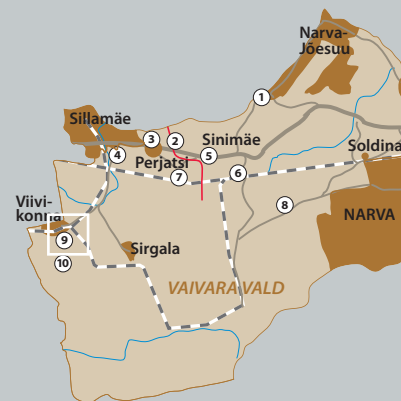
851:MAH:001

MAAÜLIKOOLI PÜSIKATSEALAD

Seoses ammendatud põlevkivikarjääride metsastamise programmi alustamisega 1960. aastatel, rajati endise avakaevanduse aladel tolleaegse Metsainstituudi poolt suurel hulgal püsiakatsealasid erinevate puuliikide ja kultiveerimisvariantide kasvukäigu uurimiseks. Katsekultuuride rajamist ja mõõtmist juhtis vanemteadur Elmar Kaar.

Proovitükkidel olev mets on praegu parimas kasvueas, selle käekäigu edasine jälgimine pakub nii sisukat andmestikku teaduslikuks uurimistööks kui ka väärtuslikku teavet edasiste metsakultiveerimistööde ja metsa majandamise korraldamiseks.

Katsealasid külastanud välismaa (Saksa, Tšehhi, Poola, Ukraina, Venemaa, Rootsi ja Norra) rekultiveerimisala teadlased on andnud teh-tule kiitva hinnangu ja toonitanud nende unikaalsete katsete säilitamise vajadust rekultiveerimisalaseks pikaajaliseks uurimistööks.

710082 / 6582257

851:EOM:003

VANA-VIIVIKONNA

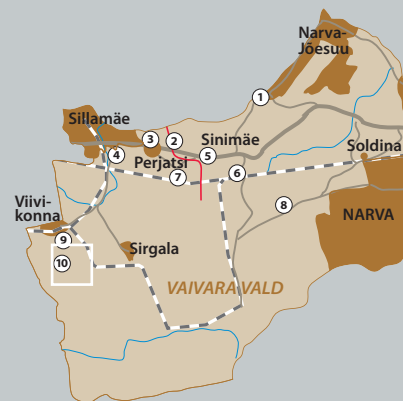
Viivikonnast (*Wuffekan*) on esimesed teated 1583. aastast. Siin on olnud püha hiis ja ohvripaigad.

Viivikonna põlevkivikaevanduse rajas 1935.–1936. a Rootsi AS Eestimaa Õlikontsortsium, et varustada Türsamäe õlivabrikuid põlevkiviga.

Nõukogude ajal põlevkivi kaevandamine jätkus, ka Vana-Viivikonna metsaküla jäi kavandatud karjäärialadele.

Alles 1970. aastatel saavutati külaelanike ja kaevandajate vahel kokkulepe; kellele maksti valuraha, kellel aidati hooned mujale viia. Selles külas oli ka meie tuntuma Joosep Tootsi – Eesti NSV teenelise kunstiniku, Eesti Draamateatri näitleja Jaanus Orgulase sünnikodu.

Nii kadus üks paarikümnest Vaivara valla kadunud küladest. Vana-Viivikonnas on tänaseni alles kivimajade vundamente ning kokkulükatud varemetel kannab saaki kreegivõsa. Ala ei läinudki kaevandamise alla, seal avastasid geoloogid nn Viivikonna rikke.

710089 / 6580589

Orav, V. Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. 1991.

851:TAK:034

Aa ranna suvituskoht, 100
 Agusalu kuulipildujakaponiirid, 62
 Aidu küla mälestuskivi, 108
 Armeiska mägi, 48
 Auvere meierei, 174
 Auvere-Uuemõisa maakoht, 178
 Edise mõisa kabel, 68
 Erra mõis, 132
 Hiissaar, 154
 Inglaste jälg Kohtla-Nõmmel, 84
 Josua veskid, 92
 Jõuga metsavahikoht, 46
 Kaanisoo metsavahikoht, 136
 Karulava, 72
 Keetsemani skeet, 20
 Kohtla mõisa asupaik, 86
 Kukruse mõisa pargi rajamise
 mälestuskivi, 80
 Kunda kaev, 26
 Kõnnu dendraarium, 60
 Lagedi veski, 148
 Lehtmetsa Tiido vesiveski Sõtke
 jõel, 170
 Liivoja talu – Meinhard Laksi
 sünnikodu, 130
 Lohusuu kirikumägi, 94

Lümatu jaam Mustvee–Sonda
 kitsarööpmelisel raudteel, 112
 Maaülikooli püsikatselad, 180
 Madis-Antsu veski Purtse jõel, 102
 Meriküla rannakaitsepatareid, 164
 Metsavend Pargase mälestuskivi
 Arvilas, 122
 Metskülad Mäetaguse
 oosistikul, 124
 Moonakamajad Ilastul, 30
 Mägara oja sild, 146
 Männiku lõhkeaineladu, 56
 Mäuramäe tõrvaahi, 126
 Ninasi hobupostijaam, 96
 Oandu karjamõisa ait, 110
 Pakktee, 16
 Palgiparvetamine, 36
 Peipsi jääpüügi elamu, 18
 Pelgupaik Kukelinn, 38
 Peressaare uudismaa-asundus, 152
 Pootsiku küla kiigemägi, 50
 Pundri renditalu, 32
 Pällu vesiveski, 14
 Püssi elektrijaama tuhamägi, 104
 Raudteesild Meriküla ojal, 28
 Roigas- ja pakkteed Puhatu

 soostiku ümbruses, 54
 Rootsi vall, 166
 Saka tehisjärv, 78
 Saka veejuhe, 76
 Sonda jaamahoone, 134
 Sõrumäe sepikoda, 44
 Taliteed Agusalu soostikus, 64
 Tammiku aheraineplatoo, 70
 Tehismäed, 88
 Toila kalasuitsutamise ahjud, 140
 Tudulinna elektrijaam, 160
 Tudulinna linnamägi, 156
 Ulvi kool, 40
 Vaigutajate maja, 158
 Vaigutuslank, 58
 Vaivara kirik, 176
 Vaivara mõis, 172
 Vaivara rahvamaja, 168
 Vana-Viivikonna, 182
 Varessaare lahingu mälestuskivi, 114
 Varessaare metsavahikordon, 116
 Vaskarva buunid ja muuli lukk, 22
 Voka keldrid-kahurialused, 144
 Voka tellisetehas, 142
 Võrnu tänavküla ja lainetavad metsa-
 ning külavaheteed, 120